

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет
Кафедра української літератури

**ТВОРЧІСТЬ АНАТОЛЯ КОСТЕНКА
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ БІОГРАФІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ТА ЛЕСІ УКРАЇНКИ В ЗЗСО**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 2 курсу, 201 групи
спеціальності «Середня освіта
(Українська мова та література)»
Приказка Альона Анатоліївна

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української літератури
Мальцев В. С.

Рецензент _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № _____

Протокол № _____ від _____ 2023 р.

Завідувач кафедри _____ к.ф.н., доцент Мальцев В.С.

АНОТАЦІЯ

Приказка А.А. „Творчість Анатолія Костенка як джерело вивчення біографії Тараса Шевченка та Лесі Українки в ЗЗСО”. Спеціальність – 014 „Середня освіта (Українська мова та література)”. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2023.

У роботі досліджено історико-біографічні твори видатного українського письменника й літературознавця, упорядника мемуарних книг Анатолія Костенка про Тараса Шевченка й Лесю Українку. Його літературна спадщина на відповідну тематику, розглянута в контексті викладання біографії видатних українських письменників у закладах загальної середньої освіти, розширює традиційні уявлення про творчі портрети письменників, поглиблює розуміння їх національної літературної спадщини. Ці образи постають передусім з концепції характеру їх неповторної творчої індивідуальності й обставин, в які вони були поставлені долею й умовами тогочасної доби. Таке подання матеріалу суттєво поживляє увагу учнів, допомагає педагогові позбутися нудного й шаблонного вивчення біографій видатних українців як „набору сухих фактів”, які висвітлюються почергово, не викликаючи жодних почуттів.

Ключові слова: Анатоль Костенко, Тарас Шевченко, Леся Українка, біографія, автобіографія, історико-біографічна література.

ANNOTATION

Prykazka A. A. "Anatolii Kostenko's works as a source of studying the biography of Taras Shevchenko and Lesia Ukrainka in general secondary education". Specialty - 014 "Secondary Education (Ukrainian Language and Literature)". Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi, 2023.

The work examines the historical and biographical works of the outstanding Ukrainian writer and literary critic, compiler of memoirs about Taras Shevchenko and Lesia Ukoainka by Anatolii Kostenko. His literary heritage on the relevant topics, considered in the context of teaching biographies of prominent Ukrainian

writers in general secondary education, expands traditional ideas about creative portraits of writers and deepens understanding of their national literary heritage. These images emerge primarily from the concept of the nature of their unique creative individuality and the circumstances in which they were placed by fate and the conditions of their time. Such a presentation of the material significantly revitalizes the attention of students, helps the teacher to get rid of the boring and template study of biographies of prominent Ukrainians as a "set of dry facts" that are covered in turn, without evoking any feelings.

Keywords: Anatol Kostenko, Taras Shevchenko, Lesya Ukrainka, biography, autobiography, historical and biographical literature.

*Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів
мають посилання на відповідне джерело.*

_____ Приказка А.А.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ І. Анатоль Костенко про участь Т.Г.Шевченка в Аральській експедиції.....	9
Розділ ІІ. Анатоль Костенко та Есбол Умірбаєв про перебування Т.Г.Шевченка за Каспієм.....	22
Розділ ІІІ. На підступах до художнього образу Лесі Українки.....	34
Розділ ІV. Леся Українка в однойменній книзі Анатолія Костенка	47
Висновки	58
Список літератури.....	60

ВСТУП

Костенко Анатолій Ілліч – видатний український письменник і літературознавець, автор історико-біографічних творів, упорядник мемуарних книг – народився 17 серпня 1908 року в с. Балаклії на Полтавщині в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Полтавський інститут народної освіти (1931) та аспірантуру (1934) при науково-дослідному інституті імені Т. Шевченка (Київська філія). Кандидат філологічних наук. Автор книги “Шевченків журнал” (1935). Заарештований 12 червня 1937 року в Києві. В обвинувальному вирoku було зазначено, що Костенко А.І. з 1934 р. був учасником антирадянської національної організації. Інкримінували йому також те, що в науково-дослідній роботі А. Костенко оминав питання вивчення радянської літератури й орієнтував критику на стару літературу. Близько вісімнадцяти років намагався оскаржити винесений йому вирок, і 18 листопада 1955 року справу було припинено за відсутністю складу злочину.

Після реабілітації оселився в Києві й повернувся до активної творчої діяльності. Відтоді він опублікував книги “Мемуарні матеріали як джерело вивчення біографії Шевченка” (1958), “Шевченко в мемуарах” (1965), “Лічу в неволі дні і ночі” (1987) та інші. Працював над книгою спогадів про поневіряння в лабіринтах ГУЛАГу, фрагменти якої публікував у періодиці. 1963 р. упорядкував книгу “Спогади про Лесю Українку”.

Отож, А.Костенко став відомим саме в царині історико-біографічної літератури. Історико-біографічна література – це сукупність різномірних художньо-наукових творів, об'єднаних наявністю в них героя, котрий не тільки існував насправді, а й залишив помітний слід у суспільно-політичному, науковому, мистецькому, літературному житті. Це література на межі науки й мистецтва.

Ниву української історико-біографічної літератури поповнили романи й повісті С. Васильченка (“В бур'янах” – перша частина незакінченої повісті “Широкий шлях”), Г. Хоткевича (“Довбуш”, “Два гетьмани”), Вас. Шевчука

(“Вітрила”, “Предтеча”, “Син волі”, “Григорій Сковорода”, “Терновий світ”), Л. Смілянського (“Михайло Коцюбинський”, “Поетова молодість”), С. Тельнюка (“Безсмертя Співучого”, “Павло Тичина”), З. Тулуб (“В степу безкраїм за Уралом...”, “Сагайдачний”), В. Чередниченко, Р. Андріяшика, Р. Іваничука, Р. Горака (есеїстичні книги), П. Панча, Я. Качури, О. Десняка (оповідання і новели) та ін.

Важливу роль серед цієї плеяди посідає й творчість Анатолія Костенка. У своїх книгах “Оживуть степи. Тарас Шевченко за Каспієм” (у співавторстві з Есболом Умірбаєвим, 1977, 1984), “За морями, за горами...” (1984), “Співачка досвітніх вогнів” (1963), “Леся Українка” (1971, 1985), «Андрій Малишко» (1981, 1988) автор розширює традиційні уявлення про творчі портрети письменників, поглиблює розуміння їх національної літературної спадщини. Ці образи постають передусім з концепції характеру їх неповторної творчої індивідуальності й обставин, в які вони були поставлені долею й умовами тогочасної доби.

Отже, темою нашої наукової роботи є “Творчість Анатолія Костенка як джерело вивчення біографії Тараса Шевченка та Лесі Українки в ЗЗСО”.

Мета роботи – дослідити історичну співвіднесеність подій, змальованих Анатолем Костенко, і їх біографічну відповідність.

Реалізація мети передбачає виконання низки **завдань**:

- опрацювати життєвий шлях Тараса Шевченка та Лесі Українки;
- ознайомитись з життєписом самого А. Костенка;
- проаналізувати твори А. Костенка про Тараса Шевченка та Лесю Українку;
- дослідити дидактичний потенціал цих текстів.

Методи дослідження. Для досягнення мети нашої роботи застосовується метод аналізу, описовий та зіставний методи.

Актуальність теми полягає в недослідженості питання про історико-біографічні твори А. Костенка. Проблема майстерності Костенка-біографа на сьогодні ще не розкрита і тому має незаперечну актуальність, оскільки

творчість письменника активно впливала на поглиблення досліджень про видатні постаті в українській літературі. Запропонована нами робота завдяки прикладному характерові дає змогу скласти певне уявлення про художній стиль автора, а також вносить деякі корективи у з'ясування питань художньої достовірності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі вперше здійснено аналіз історико-біографічних книг Анатолія Костенка в контексті вивчення біографії Тараса Шевченка та Лесі Українки в ЗЗСО.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані під час вивчення життєписів Тараса Шевченка та Лесі Українки в ЗЗСО.

Структура та зміст роботи. Кваліфікаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Повний обсяг роботи – 66 ст., обсяг основного тексту – 60 с.

Розділ І.

АНАТОЛЬ КОСТЕНКО ПРО УЧАСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В АРАЛЬСЬКІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ

Найважчими роками в житті Шевченка було понад десятилітнє заслання. Ані останні три роки життя під “суворим наглядом” поліції, ані навіть двадцятичотирирічне перебування як кріпака поміщика Енгельгардта не йдуть у жодне порівняння зі страшним часом, прожитим у пустельному Оренбурзькому та Туркестанському краях.

Заслання не тільки відняло найцінніше – свободу, не тільки принесло фізичне та моральне страждання й підірвало здоров’я, – воно забрало в поета роки найвищого творчого розквіту. Інколи в листах Т. Шевченко писав про свої хвороби: “Лихо діється зо мною, та не одне, а всі лиха упали на мою голову, одно те, що нудьга й безнадія давить серце, а друге, нездужаю з того дня, як привезли мене в цей край, ревматизм, цингу перетерпів, слава Богу, а тепер зуби і очі так болять, що не знаю, де дітись”, – пише він зокрема у листі до А.І.Лизогуба від 1.02.1848 року [85, с. 48]; він просить А. Козачковського надіслати рецепт “цілющого бальзаму”, тому, що “з’явилися у мене на всьому тілі, особливо на ногах, золотушні нариви [...], а прищі на голові точно такі ж, як були в 1844 році...” (від 16.07.1852р.) [85, с. 76].

Але в тому і велич Шевченка, що навіть у таких умовах він залишився вірним собі й своєму народові.

Відвойовуючи кожен день свого безправного існування, не маючи нічого, крім страшного ярлика “політичний злочинець”, зазнаючи всіх злигоднів заслання, Шевченко стояв у моральному плані незрівнянно вище від тих, хто розпоряджався його долею. Наприклад, майор Мешков “показав над ним усю силу своєї влади. Він перевів його в казарми, де Шевченко спав і цілими днями сидів на своєму брудному ліжку, яке стояло в казармі серед інших п’ятдесяти [...] П’яні й брутальні солдати, нестерпне повітря, бруд, постійний галас – усе це дуже пригнічувало Шевченка, але він не наважувався

просити Мешкова полегшити йому життя” [42, с. 190], – згадував М. Лазаревський.

Шевченко ніколи не переставав бути поетом. Не творити, не боротися він не міг, адже без цього для нього не було життя. В листі до М. Будянського Т. Шевченко писав: “Не давати займатись людині тим мистецтвом, для якого він усе життя свою присвятив, це жахлива кара” (від 15 листопада 1852р.) [85, с. 79].

Навіть на засланні, в неволі, Т. Шевченко тримається з самоповагою і незалежно. Начальство не любить його за незламний характер і тому чіпляється до кожної дрібниці, виносить догани, карає гауптвахтою, мучить солдатською викладкою, навчальним кроком та іншими тонкощами стройової науки, щоб перетворити його на солдата.

Тому зовсім не дивно, що цей найбільш відповідальний період у біографії великого поета викликає величезний інтерес.

Листи й “Щоденник” Шевченка – це найважливіші джерела для дослідження його життя на засланні. Але вони далеко не вичерпують цього періоду. “Щоденник”, наприклад, охоплює тільки частину одного останнього року заслання, і при тому, коли автор уже був фактично у напів вільному становищі. В листуванні також великі прогалини: за роки 1850-1858 листів поета дуже мало (впродовж року писалося від трьох до семи-восьми листів).

Але все ж листи й “Щоденник” Шевченка істотно доповнюють одне одного. Хоч вони засвідчують один і той же процес думки, однак те саме явище має різний резонанс у листах і “Щоденнику”. Листи писалися у відповідь адресатові, з яким поет вів розмову. Ясна річ, навіть з друзями він не міг бути відвертим, пам’ятаючи про своє становище. А “Щоденник” – це розмова з самим собою, суто інтимний документ, початково не призначений до друку. Але й тут поет часто змушений був стримуватися в розмові з самим собою, оскільки не було гарантії, що “Щоденник” не потрапить до рук поліції. З цих міркувань період заслання Шевченка варто розглядати, окрім офіційних документів і спогадів, за листами й “Щоденником” у взаємодії, зіставляючи їх.

Крім того, епістолярна творчість, хоч і цінна для біографії, але все ж не є документом, де широко міг би бути відображений побут Шевченка-солдата. З цього приводу І. Франко, видатний шевченкознавець, свого часу писав: “Як для творів, так і для життєписі Шевченка осталося ще дуже багато роботи” [77, с. 8]. Це тим більш справедливо в цьому разі, оскільки листування підлягало перевірці військовим начальством. “Дякую тобі за твоє ласкаве, сердечне українське слово, тисячу разів дякую тобі. Радий би й я відповідати тим же сердцю милим словом, але я настільки переляканий, що боюсь рідного милого звуку” [85, с. 113], – читаємо в листі від 6 квітня 1855 року до С. Сedaковського. Це вже страшно, коли великий національний поет так заляканий, що боїться вживання рідної мови. То чи доцільно характеризувати період заслання словами “Караюсь, мучуся... Але не каюсь!..”, написаними ще в Орській фортеці в 1847 році, на самому початку довгих мук, коли Шевченко ще твердо вірив у близьке звільнення? Адже згодом він напише у листі до С. Гулака-Артемовського від 15 червня 1853 року: “Шість років уже пройшло, як я мучусь без олівця й фарб. Горе! І ще горе! От до чого довели мене віршики, тричі прокляті...” [85, с. 84-85], а далі “Ех! То ж було б, дурний Тарасе, не писати було б поганих віршів та не впиватися почасти горілочкою, а вчитись було б чому-небудь доброму, корисному, – от би тепер як знахідка” [85, с. 84-85].

На превеликий жаль, більшість дослідників, показуючи образ нескореного борця за волю, роблять це дещо односторонньо, звертають увагу саме на ці слова, щоб надати постаті Т. Шевченка патріотичного пафосу. Але він, перш за все, людина, наділена найінтимнішими почуттями й слабкостями, а не бездушна машина, здатна лише на написання гострих викривальних віршів та картин з натури, волею долі змушена навчатися “крокістиці та прийомам із рушницею”.

Саме такий “антипод” традиційного Шевченка бачимо на сторінках Анатолія Костенка, що намагається якомога реальніше показати суть страждань, шукань і поневірянь поета, до яких призвела обмеженість

“неудобозабываемого Тормоза” Миколи І (саме так сам Т. Шевченко називав імператора Московії). І це йому вдається, оскільки на власній долі пережив інкримінацію в тому, що “в своїй науково-дослідній роботі [...] обминав питання вивчення радянської літератури і орієнтував критику на стару літературу” [29, с. 8], що, в свою чергу, накликало вирок: 10 років виправно-трудових робіт у концтаборах на Колімі; далі (5 травня 1951 року) приречений на безстрокове поселення, яке відбував на Дальбуді. Але в 1955 році йому все ж вдалося реабілітуватися – вирок скасовано; Анатолія Костенка відновлено в спілці письменників, до якої належав до 1935 року.

Скільки років пройшло від Шевченкових часів, а подібні долі все повторюються й повторюються, і через цю “ідеологічну м’ясорубку” прокручували безліч талантів. Вони просто зникали зі свідомості суспільства, і лише в спогадах близьких людей ми знаходимо ті цінні сторінки, що створюють їхню книгу життя.

І ось тут на допомогу приходять мемуари, що значно розширюють і доповнюють більшість біографічних сторінок, а в окремих випадках, до речі, не рідкісних; вони є єдиними джерелами, які заповнюють ті хронологічні прогалини, про котрі зовсім немає даних.

У порівнянні з тривалістю заслання і тими подіями, які довелося пережити Шевченкові, об’єм мемуарних джерел досить невеликий. Т. Шевченко в “Щоденнику” відмічав, що, якщо б він “записав цю похмуру декорацію й бездушних, грубих лицедіїв, с якими [...] довелось розігравати цю похмуру монотонну десятилітню драму” [86, с. 12], то “тепер би це була претовстий і пренудний зошит” [86, с. 12]. Замість дуже товстого зошита мемуари складають лише десяток оповідань по 10-30 сторінок. А. Костенко, зокрема, поділяє їх на дві групи, як і саме заслання складається з двох основних етапів.

До першої слід зарахувати джерела, які висвітлюють період перших трьох років (1847-1850): спогади братів Лазаревських – Федора й Михайла, К. Герна, Е. Нудатова в запису Д. Клеменсова, О. Макшеева. Тут порівняно

повніше показано перебування поета в Оренбурзі, особливо ті перші дні, коли його привезли з Петербурга. Живо й переконливо зображений у цих оповідях настрій поета, його моральне обличчя і враження, викликані його “появою” в Оренбурзьких військових колах. Дуже цінні дані містять спогади, присвячені Аральській експедиції. “Макшеев Олексій Іванович (1822-1892) – відомий географ [...] – познайомився з Шевченком на першому переході і запропонував притулок на час у своїй джуламійці. Це був щасливий випадок. Адже, завдяки спілкуванню з Шевченком, географ залишив для наступних поколінь, хай коротенькі, але цінні згадки про нього. Крім того, всю ту спільну подорож до Раїма, що тривала 39 днів, він відтворив крок за кроком у своїй книзі “Мандрівка киргизькими степами й Туркестанським краєм”, звідки ми дізнаємося, що бачив і пережив художник за ті довгі, трудні, але багаті враженням переходи” [42, с. 42].

“За морями, за горами...” – книга відомого українського письменника і літературознавця Анатолія Костенка, присвячена життю й творчості Т. Шевченка під час заслання, його участі в науковій експедиції на Аральському морі під керівництвом О. Бутакова. Книга має дослідницький характер, зокрема в освітленні живописних робіт поета, їх датуванні. Поруч із темами минулого тут розповідається й про сучасне дослідникові життя в місцях колишнього заслання Кобзаря, про культурне й економічне досягнення казахського народу, глибоку повагу до пам’яті українського поета-революціонера.

“У 1972 році мені пощастило відвідати всі пам’ятні місця нашого великого Кобзаря на півострові Мангишлак, де він відбував другий період свого заслання. Тоді вдалося, зокрема, пройти і дослідити путь Каратауської розвідувальної геологічної експедиції 1851 року та написати у співавторстві з Есболом Умірбаєвим книжку про життя Шевченка цього періоду. Відтоді мене не покидала думка здійснити аналогічну подорож по пам’ятних місцях першого періоду його заслання, насамперед по Аральському морі та в Приараллі. З часом це прагнення переросло в необхідність, адже йшлося про

початкові три роки вигнання, які щонайтісніше пов'язуються з семирічною неволею на Мангишлаці. Тим паче, що морська експедиція зовсім мало вивчена”, – ось таким чином визначає причини, ідею і мету своєї праці А. Костенко вже у передмові до твору [37, с. 3].

З цього ясно бачимо, що автора насамперед цікавить діяльність Т. Шевченка у вигнанні, його малярська спадщина, оскільки саме завдяки керівникові Аральської експедиції Олексію Бутакову, який разом із найближчим Шевченковим начальством і оренбурзьким військовим губернатором В. Обручевим взяв на свій “страх і ризик” усю відповідальність за цей вчинок, поет зміг вільно “офіційно” малювати. Це “щастя” коштувало йому здоров'я, довжелезних шляхів і мужньої витримки. “Киргизький степ з кінця в кінець всю проходив, море Аральське вздовж і впоперек все проплавав” [85, с. 71], – пише поет у листі до С. Гулака-Артемовського від 1 липня 1852 й щиро зізнається: “Дивишся, дивишся, та й така тебе нудьга візьме – просто хоч давись, так і подавитись нема чим” [85, с. 71].

Поганою ця подорож виявилася не лише через те, що принесла моральні муки, але й фізичні страждання. “Ці останні були настільки згубні, що їх можна ставити як першооснову причин дочасної смерті” [37, с. 134]. І “обдарований міцною структурою тіла”, рядовий Шевченко почав танути, мов свічка. “Саме на Аралі розпочався процес невинної руйнації організму” [37, с. 134].

Поетичну діяльність Кобзаря винесено Костенком дещо на другий план і розглянуто досить побіжно. Ця сторона Шевченкового генія змальована у розділах “В неволі, в самоті”, де туга за Україною переплетена з “високоідейними революційними творами”: “Сон”, “Кавказ”, “Єретик”, “Заповіт”, “І мертвим, і живим...”, а також у главі “Віршую нищечком, грішу”. Поет розуміє, що, слідуючи своєму “невгамовному покликанню” писати вірші, “кайдани собі кує”, адже “поетичне слово було його першим другом, від спілкування з яким многотрудне змучене серце билось, оживало” [37, с. 148].

Джерела, якими користується автор, простежуючи життя Шевченка в цих виняткових обставинах, складають: Шевченкова поезія, малярство, епістолярій, “Щоденник”, офіційні документальні матеріали, щоденні записи начальника експедиції О. Бутакова, звітні статті і спогади офіцера Генерального штабу О. Макшеева та деякі, хоч і скупі, але цінні мемуарні джерела.

Поштовхом до здійснення своєї мети для А. Костенка послужила стаття у газеті “Казахстанская правда”, де говорилося про надзвичайно швидке пониження рівня води в Аральському морі, що в швидкому часі могло призвести до спустошення Приаралля. Чекати більше не було часу, адже могли зникнути і ті дивом вцілілі місця, що сховався “вигнанець з України” “уздовж і впоперек”.

Отож, речі зібрано – в дорогу!

Свої дослідження автор розпочав з міста Аральська, на його думку, найбільш вдалого, щоб “розпочати мандри по слідах експедиції Бутакова, щоб ознайомитися і зафіксувати пам’ятні місця Шевченка” [37, с. 5].

Цей шлях обіймають 35 глав, у яких описано період від прибуття в “незамкнену тюрму” (“Дорога в неволю”) і завершуючи арештом через донос підлого прапорщика М. Ісаєва і відправленням до Новопетровського укріплення (“Над прірвою”).

Полотно тексту вимережане дивним поєднанням різнобарвних квіток. У текст вплетено, наприклад, географічні довідки, які дають можливість і людині-науковцю, і читачу-дилетанту не лише поринути в художню довершеність опису, а й поповнити свої знання щодо шевченкознавства. Географічний аспект настільки гармонійно виписаний, що ми не бачимо отих “рубаних” меж, які вносять хаос у підсвідомість читача й змушують відшукувати зв’язок: для чого ж це написано? І, як приклад, варто навести епізод опису Аральського моря, який подано суворою географічною мовою, що все ж не виводить А. Костенка з рівноваги – його оповідь м’яко зливається в одне річище зі здобутками експедиції, а саме, з видатними талантами

“художника-кресляра Тараса Шевченка”: “Арал – солоне озеро, північна його частина прилягає до Казахстану, а південна – до Каракалпацької Автономії. Воно за своїми розмірами займає третє місце серед озер всієї земної кулі, поступається лише Каспійському морю, Верхньому озеру в Північній Америці. Обсяг Аралу в 4 рази більший поверхні Ладозького озера і в 110 разів – Женевського озера. Площа на той час – 66000 км², найбільша довжина 440 км, ширина 285 км, найбільша глибина 68 км, середня глибина всього 16 м [...]. Аральське море малосолоне – утричі в порівнянні з водою океанською. В ньому чимало островів. Найбільший з них Куг-Арал (біля 300 км²), дещо менший острів Відродження, потім – Барса-Кельмес, Беллінсгаузена, Лазарева тощо.

Про Аральське море згадує вперше письмово мандрівний араб Ібн-Рустам на початку X ст., наступні географи називають його Хорезмським озером. Московитам воно стало відоме в XVII столітті, в “Книге Большого чертежа”, виданій вперше 1773 року М. Новиковим, воно має назву Синього моря. Та все це носило словесний характер, а на карту вперше нанесено в 1848-1849 роках топографами: художником-креслярем Тарасом Шевченком під керівництвом гідрографа Олексія Бутакова” [57, с. 68].

Останнє речення виразно свідчить про вагу досліджень, здійснених цією експедицією, а також про місце самого Шевченка в ній.

На превеликий жаль, ця експедиція відібрала в Шевченка виділені долею роки. Маються на увазі ті нестерпно-жахливі умови життя, роботи й, звичайно, харчування, якого часто не вистачало в морі, та навіть і те, що було описано зі слів Макшеева, який “розповідає, що Бутаков вивішував іноді на ванту шматок солонини і, коли били ринду, закушував нею, зрізавши спочатку білий шар черв’яків і посипавши перцем тих, котрі зарились у м’ясо глибше. Здається, він робив це не заради гастрономічного дивацтва або навіть з голоду, а лише для підбадьорення команди, однак мало було таких сміливців, що йшли за його прикладом” [57, с. 66].

До речі згадати, що про цей епізод говорять мало не всі дослідники плавання Шевченка по Аральському морі, тим самим підкреслюючи всю важкість його становища, яке помітно вкоротило років поетові, із уже раніше підпсованим муштрою, заборонами і антисанітарними казарменими умовами здоров'ям.

І на додаток до цього, ще й переповнений корабель, де одну каюту займало аж 7 осіб: чотири офіцери (Бутаков, Макшеев, Поспелов, Акішев), лікар Істомін і два рядові (Шевченко й Вернер). Їхня каюта була настільки тісною, що, за словами О. Макшеева, “в ній не можливо було ні стояти, ні сидіти; тому вдень усі перебували здебільшого на палубі, а я лишався там і вночі. Разом з незручністю приміщення ми терпіли від великої нестачі харчів і навіть інколи води” [42, с. 216].

Зрозуміло, що після таких випробувань тіла, додаючи до цього ще й хвороби на цингу й ревматизм, і разом з тим виснажливість перебування на чужині під “суворим наглядом” і ледве не вбивчою заборонаю робити те, що й складає зміст життя, навіть найскептичніше налаштована людина змушена буде визнати ту силу й велич Шевченкового генія, яка й допомогла йому вистояти і не скоритися “обмеженій царській ідеології”. Запис у “Щоденнику” від 20 червня 1857 року свідчить: “Мені здається, що я точно той же, що був і десять років тому. Жодна риса в моєму внутрішньому образі не змінилась” [86, с. 24]. Та саме ця “царська ідеологія” часто про себе нагадувала й після звільнення. Згадати хоча б прохання Шевченка дозволити вже немолодому, зі слабким здоров'ям митцю прожити своєю письменницькою працею, адже інших джерел для прожиття майже не було. Крім того, дозволили ж подібне іншим “злочинцям” із Кирило-Мефодіївського товариства.

Досягненням Аральської експедиції, в першу чергу, звичайно, був ґрунтовний опис Аралу, який згодом прислужився для багатьох цілей. Але, “якщо Аральське море з його берегами та островами, а також гирла і нижні течії річок Сирдар’ї і Амудар’ї вперше занесені на карту начальником експедиції О. Бутаковим у 1848-1849 роках, то Шевченко – вигнанець у цих краях –

був тим першим в історії, хто світові показав Арал у всій первозданній суворості й красі, відтворивши його в мистецтві. За два літа він проснував це море “вздовж і впоперек” не один раз і увіковічив всі головніші острови, береги і прибережні краєвиди” [8, с. 67]. Хоча відомо це стало не одразу. О. Макшеев, наприклад, згадує: “Результати робіт описової експедиції давно вже стали надбанням географічної науки, але залишилась одна робота, майже нікому не відома, яка тим часом заслуговує на увагу. Кажу про чудовий акварельний альбом краєвидів Аральського моря Т.Г. Шевченка. Через особливі обставини альбом не було допущено до представлення разом із іншими описовими працями, і сам художник подарував його Карлові Івановичу Герну” [42, с. 27].

Не можна оминати й того факту, що завдяки Шевченкові та його друзям наступним поколінням місцевих мешканців вдалося знайти поклади кам’яного вугілля. “Вибравшись на берегове підвищення, покрите убогою рослинністю, мандрівники розійшлися хто куди. Шевченко прямував до скелі химерної форми, що була південно-східною частиною Ізеньди-Аралу. Натрапивши випадково на розкидані грудки вугілля, згадав, що ця знахідка порадує Бутакова, адже той і уві сні бачить пароплави на Аральському морі” [8, с. 74].

Тут ми бачимо, як майстерно А. Костенко гармоніює сюжет зі знахідкою вугілля і її наслідками, проходячи шлях від серпня 1848 року до важкого 1942 року, коли “їхні скромні відкриття стали у великій пригоді [...] країні, коли вона опинилася в надзвичайно скрутному становищі... Фронт і тил потребували матеріальної допомоги з віддалених районів”, адже “транспорт “буксував” через нестачу палива [...]. Ось тоді згадали про кам’яне вугілля на мисі Ізеньди-Арал” [8, с. 75]. І одразу ж постає сучасний автору-досліднику час – травень 1983 року. Костенко з друзями завітав до старожила села Куланди Жамі Ляпаєва, який і розповів про події своєї молодості. Розповів, що в них колись був учитель, родом з України, який на мисі, поблизу котрого видобували вугілля, нагадав про те, “що Шевченко плавав по Аралу, був у наших краях і все шукав кам’яне вугілля. І ніби таки знайшов” [8, с. 76]. А все

завдяки малюнку й зображенням скелі, здійсненому Шевченком біля копалини.

Варто зазначити, що при творенні оповіді своїх досліджень Анатоль Костенко не завжди послуговувався тим матеріалом, який був ним безпосередньо підтверджений, так би мовити, “на місці”, а писав деякі розділи завдяки ретельно опрацьованим мемуарним та офіційним свідченням, не забуваючи при цьому, звичайно, про письменницьку та художню діяльність Шевченка. Таким чином, наприклад, написані глави, які стосуються “доаральського” періоду, тобто того часу перебування Шевченка в Орську та Оренбурзі (“Дорога в неволю”, “Арештанта привезли в Оренбург”, “Орське укріплення”, “Перший малюнок в неволі. Пензлі і пістолети”, “Друзі і недруги. Листи з України”), а згодом – періоду перед другим арештом (“Надія”, “Не втрачаю надії”, “Над прірвою”).

Досить цікавою з погляду аргументації описаних подій є глава, яка має назву “Невідомі острови, сайгаки і джейрани”. “Про ці острови до експедиції Бутакова 1848 року нічого не було відомо, бо знаходилися вони досить далеко від материка і найближчих островів, не менш як на 70 км” [8, с. 93]. Всі відомості про умови життя на цих островах, які є втіленням раю для киргизів, вкриті лісом та мають свіжу воду в копалинах, ми дізнаємося вперше від самих “першопрохідців”-експедиторів: “Цей час команда харчувалася свіжим м’ясом замість гнилої червивої солонини. Досі припадало в середньому по півфунта (200 грамів) гнилого м’яса, тепер же кожен з’їдав щоденно шість фунтів. До людей вернулася веселість, охота до праці. У матроському гурті розпочалися розваги: пісні й танці” [8, с. 94].

А ось у главі “Джувльбарс і його зуби” зображено відомий епізод полювання на тигра, що оселився поблизу розташування учасників експедиції у гирлі Сирдар’ї. І хоча сам Шевченко не брав участі в полюванні, але він залишив малюнок із зображенням вбитого тигра, який через деякий час став чудовим пам’ятником про безповоротно минуле життя на Аралі, оскільки вже в другій половині XIX століття, як запевняють дослідники-краєзнавці, тигр у

пониззях Сирдар'ї був зовсім знищений. Крім того, ця акварель засвідчує досягнення її автора як художника тваринного світу. І насправді, на сторінках його альбомів нерідко зустрічаються олівцеві зарисовки різних тварин і найчастіше, мабуть, коней. Так, наприклад, акварель “Киргиз на коні” засвідчує новий етап Шевченкової майстерності у малюванні тварин, що раніше, в Україні, було дещо невиразне й схематичне. А ця акварель – своєрідний феномен в образотворчому мистецтві.

Загалом кажучи, А. Костенко надає великого значення саме малярській спадщині поета, про що можна судити хоча б з скрупульозності виконання атрибуції, датування художніх подій. І тут слід зазначити, що такий підхід до дослідження спірних моментів у біографії Шевченка, коли останнє слово залишається за об'єктивністю й професійністю оцінки дослідника, саме на основі баченого на власні очі, є певною мірою новаторським. А. Костенко з упевненістю твердить, що датування і назви деяких малюнків абсолютно хибні, і підтверджує це очевидними фактами. Нам відомо, що Шевченка небезпідставно порівнюють із Рембрантом через “таємницю джерела світла”, того на картинах поета ми майже ніколи не бачимо конкретного джерела освітлення, хоча воно й відчувається в кожній деталі. Саме на цьому і акцентує увагу дослідник. Окрім цього, досліджує назви й час написання малюнків. “В Державному музеї Шевченка експонуються дві серії цього часу [Мангишлацького періоду – А.П.]: “Казахський хлопчик топить грубку” і “Казахський хлопчик дрімає біля грубки”. В документації музею і у VIII томі Повного видання творів Шевченка зазначено, що на обох картинах зображено того ж самого хлопчика. Але варто тільки раз глянути на ці малюнки, щоб переконатися в хибності цього запевнення. На кожній картині зовсім різний типаж і різний вік хлопчиків. До всіх малюнків з місцевими постатями у виданнях і експозиціях музеїв зазначено, що там зображені казахські постаті, а насправді це не завжди так. Однак, на побережжі Аралу, де бував Шевченко з експедицією, мешкали у той час різні тюркомовні народи й народності, зокрема киргизи, казахи, каракалпаки, татари, туркмени, узбеки, башкири..”

[37, с. 111]. “Справедливість вимагає, щоб під малюнком стояв підпис “Хлопчик дримає біля грубки”. Тим більше, що подібних визначень у Шевченка зовсім немає” [57, с. 112]. Так само це стосується й багатьох інших підписів, наприклад: “Казах в юрті”, “Казах біля вогню”, “Казах на коні” (VIII, 14, 39, 42), що слід би: “Біля вогню”, “В юрті”, “В степу” або як-небудь інакше.

У державному музеї Шевченка є олівцевий рисунок на тонованому папері, підписаний автором: “Уч-Чека”, з датою 18.09.49, визначеною працівниками музею на підставі запису Бутакова у його щоденнику про вимушену стоянку того дня за мисом Уч-Чека. Але А. Костенко впевнено спростовує подібне твердження таким чином: “На ньому зображено морський прибережний краєвид із двома кострубатими, сопкоподібними горами вдалині, сонця не видно, але воно відчувається в усьому: на березі перевернута шлюпка, біля неї на мілководді будара, кілька чоловік купаються в морі. Все навколо дихає літньою спекою. У VIII томі картину датовано 18.09, тобто 30 вересня за новим стилем, коли взагалі вода холодна і час для купання вже давно відійшов. Крім того, 18.09 був на морі з самого ранку великий шторм, шхуна ледве трималася на двох якорях. Ніякої шлюпки, а тим більше човника (будару) ніхто в таку погоду на воду не випускав. Бутаков пише, що він сховався від цього шторму за мисом Уч-Чека, але ж на малюнку зовсім інша ситуація – відкрите море. Все говорить за те, що цю річ виконано 19-20 липня” [57, с. 143].

Ось так просто і логічно доводить Анатоль Костенко хибність попередніх визначень дат багатьох малюнків поета, тим самим надаючи великої допомоги для подальшого шевченкознавства.

Розділ II.

АНАТОЛЬ КОСТЕНКО ТА ЕСБОЛ УМІРБАЄВ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ Т.Г.ШЕВЧЕНКА ЗА КАСПІЄМ

Мемуарні джерела, що розповідають про життя Шевченка на Мангишлацькому півострові Каспійського моря, в цьому “людьми і Богом забутому краї”, складаються зі спогадів Е. Косарева, М. Савичева, Агафії та Наталі Ускових і деяких репортерських інформацій, в яких передані спогади сучасників поета, а також окремих коротких повідомлень.

Хоча перші “два” спогади – зі слів Косарева і Савичева – і збігаються хронологічно, але, по суті, мають дуже мало спільного. Косарєв спостерігав життя Шевченка майже всі 7 років і дав багато цікавих даних, але все ж його спогади дуже поверхові й відображають лише найелементарніші зовнішні події, що стосуються засланоного поета.

Савичев пробув у Новопетровському укріпленні, зустрічаючись із Шевченком, менше місяця, але спостереження його були значно глибші й різнобічніші, і тому його спогади вносять багато цікавого та нового в біографію поета, а особливо у вивчення його живопису.

Обидва мемуаристи дають багато цінних повідомлень про особистий побут Шевченка, про його творчі заняття в умовах суворої заборони “писати й малювати”. М. Савичев, наприклад, згадує: “На постелі його був тонкий матрац, застелений рядном, подушка з не зовсім чистою наволочкою – взагалі не видно було жодного комфорту в його казарменному побуті, не було в нього ні стола, ні стільця. Але цих меблів не потрібно було йому через особливу обставину: йому, як ходили чутки, та й він казав, не велено було давати до рук ні пера, ні олівця, ні паперу” [42, с. 257].

Особливий інтерес привертають розповіді про скульптурну творчість Шевченка, про його участь у самодіяльних спектаклях офіцерських і нижчих чинів, зокрема у п'єсі О. Островського “Свої люди – порухуємось”: “На репетиціях Шевченко ніколи по-справжньому не грав, тож ми, зрозуміло, і не

знали, який з нього вийде Рисположинський. Але коли на прем'єрі він з'явився на сцені за костюмований і почав грати, то не лише публіка, але навіть ми, актори, прийшли в захоплення та здивувались!.. Чи повірите – так перевтілювався! Зовсім нічого в ньому не залишилося тарасівського: справжній “ярига” того часу – і по вигляду, і по голосу, і по силі!..” [42, с. 252].

Виняткову вагу мають дані про стосунки між Шевченком і рядовими солдатами. Взагалі немало цінних вказівок, що визначають зміст життя Шевченка на засланні, можна почерпнути з цих мемуарних джерел. “Незважаючи на те, що він був якийсь зосереджений у собі, ніби відлюдкуватий, але разом з тим симпатичний, і всі його любили; та найбільше любили його солдати. Шевченко не відділяв себе від солдатського середовища і жив із солдатами по-братськи, просто” [42, с. 258].

А. Ускова писала свої спогади у формі відповідей на питання, що були поставлені їй біографом О. Кониським, і це надало їм ніби довідковий характер і зумовило їх змістовність і лаконізм. Знаючи дуже добре життя й побут Шевченка і всього укріплення, Ускова дає цілий ряд цінних біографічних фактів і в деяких, достатньо змістовних питаннях, корегує попередніх мемуаристів. Вона, зокрема, показує Шевченка як досить вільну людину, яка мала право проходжатися у цивільному одязі, хоч і “плохенькому”. Він навчав дітей Ускових, а дочка Наталя аж “світилася” біля нього. Інколи він допомагав і деяким солдатам, що хотіли навчитися читати. Ускова, та й взагалі багато його сучасників, характеризують поета як людину високого інтелекту і благородства.

Новопетровське укріплення знаходилося на півострові Мангишлак. Каспійське море омивало випалені сонцем степи. “Справжня пустеля! Пісок і камінь; хоч би трава, хоч би деревце – нічого немає”, – писав Т. Шевченко в листі до С. Гулака-Артемівського від 1 липня 1852 року [85, с. 72]. В цій пустелі український поет перебував 7 років. Другий період заслання тривав з 1850 по 1857 рік. За цей час Т. Шевченко написав лише поему “Москалева криниця”, присвячену Я. Кухаренкові.

Особливо тяжкими були перші роки перебування в Новопетровському укріпленні. Щоденна муштра, казарми та ще пильний нагляд ротного командира й спеціально приставленого солдата, який навіть перевіряв кишені поета, шукаючи олівці чи папір. Згодом, завдяки коменданту А. Маєвському, а також І. Ускову, який став комендантом пізніше, становище Т. Шевченка покращилося. Він дістав дозвіл малювати.

Влітку 1851 року Шевченка зараховують до складу експедиції, що досліджувала поклади кам'яного вугілля в горах Каратау. За три місяці роботи в Каратауській експедиції він створив близько 70 малюнків. Важливо й те, що це перші й єдині на той час пейзажі Казахстану. “Вислано на Мангишлак гірничого офіцера Антипова, щоб шукав покладів камінного вугілля: до його відділу були прикомандировані Турно, сестрінець генерала Дембінського, і я [Б. Залеський – А.П.]; в Новопетровськім попросили ми його, щоб узяв ще й Шевченка [...]. Шевченко рисував і чувся свободним”[42, с. 249].

Але до цього ще “Трохи історії” – глава, у якій А. Костенко подає своєрідний екскурс у минуле краю. Починаючи з характеристики внутрішнього світу поета, автор м'яко переходить до опису Мангишлаку в своєрідному довідковому аспекті, а потім – історичні відомості про те, хто в різні часи тут проживав і владарював, ще від спадкоємців Чінгісхана і аж до початку XIX століття, коли на Мангишлаці туркмени залишилися лише в південно-прибережній частині. Про них подаються цікаві розповіді М. Івакіна, який подорожував тут, коли будувався Новопетровський форт.

Ця тема продовжується і в наступній главі – “Дещо з історії Новопетровського форту”, але тут увага зосереджена на періоді побудови власне укріплення, яке було закладене в 1716-1717 роках уперше, а вдруге – через 100 років.

У цій главі А Костенко знаходить похибку, яка полягає в невідповідності опису площі пагорба Курганташ, на якому розташований Новопетровський форт, і вимірами пройденого Шевченком шляху: “Посередині витягнутого Курганташу розпочинається Новопетровський форт, іде на північ близько 250 м з середньою шириною 80-90 м, цебто з площею близько двох гектарів.

Західний бік форту обрамлений неприступними скельними обривами, зі сходу межує з крутояром, який започаткував долину, де проходить знаменита Хівинська дорога. Тільки на півдні і півночі нема природного захисту, однак мурована кам'яна стіна товщиною 1,5 метра огорожувала всю територію і дорівнювала приблизно 700 м. Якщо додати сюди кінцеву, північну точку Курганташу, де стояв флагшток і незмінна караульна служба укріплення, то відстань збільшиться у два рази [8, с. 220]. У “Щоденнику” від 19 липня Шевченко записав: “З заходом сонця вітер посвіжив і відійшов до народу. Втішившись таким нежданим явищем [у ці дні він чекав з моря пошти, що мала принести йому звістку про волю – А.П.], я взявся ходити навколо укріплення. І до прибуття зорі обійшов чотири рази. Значить, я зробив, не присідаючи, 12 верст. Прогулянка порядна, але я не відчував і тіні втоми” [83, с.70].

“Таким чином, на один обхід припадає три кілометри, що є цілком точним обрахунком: поет не міг пройти попід стіною, він мусив обходити укріплення підніжжям гори, на якій воно стоїть, а це здовжувало шлях більше як удвічі” [8, с. 220].

А. Костенко виявляє себе не лише значним письменником, а й всебічно розвиненою особистістю; він відхиляється від неписаних канонів висвітлення біографії Шевченка і подає історико-географічні довідки щодо краю, місць розташування експедиції не як загальний фон, а задля ретельнішого обґрунтування своїх гіпотез і перевірки раніше зроблених припущень.

З'ясувавши в стислій формі історію, етнографічні, географічні особливості Мангишлаку в цілому й Новопетровського форту зокрема, автор намагається розібратися в творчому житті поета за ті сім років, що плентався пустелею, “неначе степом чумаки”.

Лише через два роки друзі будуть згадувати Шевченка, який лежить у брудній казармі на нарах, заглибившись у книгу. А до того, з часу поселення в Новопетровську, в руках не книга, а рушниця, крокування “в три темпи” під команду ненависного Потапова, що був неосвіченою, бездушною, брутальною та суворою людиною.

Ні знайомих, ні друзів. Його охоплює така самотність, що мало не призводить до зради собі самому. “Тільки велика сила духу, що підтримувалася глибокою вірою в трудящий народ, його перемогу над кріпацьким ладом, допомогла Шевченкові вистояти у цій нерівній, виснажливій боротьбі” [37, с. 229].

У главі “Неволя і творчість” Анатоль Костенко подає легенду, зі змістом котрої Шевченко пов’язує свої піклування про вербу, що він виростив на гарнізонному городі з вербової палиці, прихопленої на вулиці Гур’єва-городка. Це легенда про розбійника, який розкався. Розбійник одного разу надумав висповідатися у своїх гріхах усамітненому у лісі праведнику, а якщо той відмовить, запрягнувся забити його на смерть. Та, оскільки гріхи були надто важкі, праведник придумав випробування: забив розбійникову дубину у землю і сказав: “А тепер носи ротом воду з отого глибокого яру та поливай свою жакливу ломаку. Відпустяться тобі гріхи твої, коли з цього смертельного знаряддя виросте дерево і на ньому визріватимуть плоди”. Схимник пішов далі молитися. Але минуло кілька років, а він уже й забув про свого духовного сина, як прийшов одного разу на той пагорб, де залишив грішника, і відчув приємний запах зрілих груш. І тут, під деревом, він помітив старця з довжелезною білою бородою і підійшов до нього, щоб той благословив його, тому що колишній розбійник став тепер праведником, більшим від самого схимника.

“Шевченко не без гіркої іронії зауважив, що цього верба також виростала з ломаки, а “гріхи” не відпускаються” [57, с. 231].

“Ця легенда є глибоко символічною – вона асоціюється не з одним епізодом, а з усім життям Шевченка, яке було суцільним героїчним подвигом, особливо на Мангишляді. Справді, не мати жодних можливостей, навіть будь-яких підстав надіятися в майбутньому, він не кидає думки про творчість і, зрештою, долаючи заборону й переслідування, досягає, здавалося, недосяжного, як той грішник з легенди, що поливав безнадійну ломаку. Непереможне бажання творити, – що означає для митця бути, жити, – взяло

гору над усіма перешкодами, над страхом ще тяжчої кари, повної ізоляції, вічної неволі” [37, с. 232].

Коли ж Шевченко розпочав свою художню діяльність на Мангишлаці?

Упорядники його листів називають дату: “друга половина 1850 року”, основуючись на тому, що Рєпніною була отримана записка, в якій згадувався малюнок, надісланий А. Лизогубові, і з приводу якого Шевченко скаржився, що й досі не отримав відповіді. Отож, за їхніми міркуваннями виходить, що творити він почав у кінці 1850 року, коли й було намальовано цього малюнка і надіслано Лизогубові.

Насправді ж помилка. Справа в тому, що Шевченко не позначив року написання цього листа. А з його листа до Ф Лазаревського від 2 серпня 1852 року видно, що згадану записку до Рєпніної слід датувати 1852 роком. Таким чином, “перші числа січня”, коли художник послав Лизогубові малюнок, стосується, на нашу думку, 1852 року” [37, с. 233], – робить припущення А. Костенко.

Отже, ці обставини і самі твори засвідчують, що малярством Шевченко зайнявся на Мангишлаці вперше, ймовірно всього, коли подорожував у складі Каратауської експедиції.

Щодо літературної творчості, то вона представлена прозовими творами – повістями, написаними російською мовою, і, швидше за все, розпочалась вона вже після повернення з експедиції “зі свіжими враженнями і творчим настроєм”.

Розпочиналася Каратауська експедиція, яка мала на меті виявити поклади кам'яного вугілля, визначити площу та глибину знаходження, а також його якість та кількість.

Через 121 рік після експедиції авторів цих книг вдалося все ж здійснити подорож по її слідах. Путівником для дослідників служили ті “скупі”, надто уривчасті свідчення учасників походу, що малопомітними пилінками розпорошилися у випадково уцілілих листах Залеського та рапортах керівника експедиції. Антипова, а також карта Мангишлацького півострова. Але

основним орієнтиром були все ж таки малюнки, на які багатий цей період Шевченкового заслання. Саме малюнки є фактичним джерелом, можливо навіть і єдиним, що давно вже не існують. Хоча більшість збереглася й донині, але, зрозуміло, певною мірою постраждали від часу або й від людського недбальства.

"Захоплений історією цього краю та різними видатними подіями, про які він дізнався від бувалих і знаючих провідників-казахів, а часом і туркменів, Шевченко взявся за фарби та олівець. Природі Канга (Ханга-Баба) Шевченко присвятив, певно, понад десять творів, але дійшло до нас всього вісімдесят. Один краєвид зроблено аквареллю, а останні – олівцем на різному тонованому папері. Немає ніякої певності, що всі ці малюнки зроблено під час експедиції влітку 1851 року, тому що бував тут художник і потім, та ще й не один раз, тож, напевно, і тоді не обійшлося без олівця і паперу. На малюнках немає авторських позначок, невідомо, коли вони робилися, і ніхто, звичайно, не спроможний тепер встановити" [57, с. 248].

Що ж до датування багатьох інших робіт, то для дослідників це не копіткою працею, вони належать не початківцям-дилетантам, а написані зрілими людьми, з властивими їм гострим поглядом і залізною логікою.

"Упорядники дев'ятого тому творів Шевченка, відзначають, що цей малюнок "міг бути виконаний або в кінці дня 22-го, або вранці 23 травня!" Побувавши на місці, ми побачили по освітленню предметів, що мальовано його при надвечірньому сонці, цебто в кінці дня. Щодо визначення дати, то найвірогідніше, що це було 22 травня, в перший день, коли експедиція прибула сюди. І в цім першім відвіданні урочища Ханга-Баба Шевченко міг бачити тут тільки один раз надвечір'я, адже 23 травня експедиція вдень вирушила далі Хівинським шляхом" [57, с. 250]. Мова тут йде про малюнок "Ханга-Баба І" – перший малюнок Шевченка з Ханга-Баба, а можливо, що і перший взагалі з часу прибуття в Новопетровський форт; принаймні досі ще не виявлено твору з Мангишлацького періоду, який би передував "Ханга-Баба І".

Стиль опису здійснюваних Анатолем Костенко і Есболом Умірбаєвим досліджень можна дещо химерно (тому, звичайно, і не по-науковому) назвати “поступально-зіставним” або “перевірочним”, тобто автори лише координують напрямок руху завдяки відомим раніше матеріалам, а не приймають його “на віру”, оскільки ті дані містили в собі значні помилки, що, зрозуміло, недопустимі у подібній праці. Вони ретельно, крок за кроком, відшукували ті рятівні ниточки, що могли б поєднати нас із минулим, добою Шевченка, роз’яснити деякі сумнівні моменти.

У главі “Аба Караз. Баули” автори ще не кидаються у “вир подій”, а органічно вплітають їх у “вінок” даних. Тут також має місце опис легенди, на цей раз - легенда про вродливу дівчину Аїм, яку за її красу назвали Караказ, що означає “чорноока”. Але, мабуть, злі духи позаздрили або були підкуплені жким-небудь невдахою-залицяльником – Караказ занедужала і згодом померла. Батько поховав її на високій горі і спорудив дивовижної краси надгробок. Коли Караказ була маленькою дівчинкою, вона посадила шовковицю в місці, де ледве помітно пробивалась вологість між камінням. Дерево виросло. Після її смерті батько вибив поруч шовковиці глибоку криницю в пам’ять про Караказ. Як дерево старіло і всихало, висаджувалося молоденьке... і так до кінця днів.

Їх іменем згодом названо яр та криницю, вибиту з каменю. Ця усипальниця відома усім, хто хоч раз бував у тих краях, оскільки “усипальниця стоїть вад караванною дорогою, що пролягла тоді між фортом Новопетровським і станицею Сарайчиком, колишньою столицею нагайського хана Золотої Орди” [37, с. 258].

Зрозуміло, що Шевченко не міг оминути такого шедевр архітектурного мистецтва, як ця могила. Це відображено у його малюнку, названому упорядниками 9-го тому Повного зібрання творів Т. Шевченка “Туркменські аби”, де в центрі стоїть чотиристінна усипальниця – мавзолей Караказ.

Побували тут, зрозуміло, і автори книги. Спустившись яром, вони побачили будівлю колишньої школи-інтернату, де свого часу зупинялася

експедиція Антипова, а з нею й Шевченко. Пройшло немало часу, і потреба в цій школі відпала, бо після Вітчизняної війни було збудовано багато значно більших шкіл-інтернатів у новозбудованому шахтарському селищі Таучик, у місті Форт Шевченка.

Трохи далі А. Костенко ще раз звернеться до згадки про школу-інтернат, а саме в главі “Таучик, Тартали”, де дослідників у цьому “закутку кам’яного царства” “інтригувала своєю зеленою посадкою” “садиба з будівлями”: “Десь опівдні зібралися відвідати цю школу, що так зацікавила нас своєю зеленню. За кілометр перед нами оазис мав такий же імпозантний вигляд, як і вчора, та в міру наближення він швидко втрачав свою велич, а коли зовсім наблизилися, то не повірили своїм очам - стояли невеличкі деревця карагача, невисокі кущі колючого чінгілю” [37, с. 289].

Щодо робіт експедиції, то варто сказати, що у пошуках і видобутку вугілля Шевченко брав безпосередню участь. На той час було відкрито багато “родючих місць”, про які все ж уряд не поспішав “попідкуватись”.

“Минали десятиріччя, а царський уряд так і не спромігся скористатися цим енергетичним багатством” [57, с. 291]. Коли проблема вугілля знову вплила на поверхню, було закладено багато шахт, через недостатнє матеріальне підґрунтя, виявилися малоперспективними. Тому вирішили збудувати нове промислове велике місто і надати йому ім’я великого українського поета. “Так народилося місто Шевченко, яке нині нараховує уже понад сто тисяч населення, має першокласну індустрію і, мабуть, найбільшу у Радянському союзі опріснювальну установку” [57, с. 292].

У наступній коротенькій главі “Місячна ніч серед гір” дослідники знову звертаються до головного джерела, за яким і ведуть дослідження, а разом з тим і перевіряють, нерідко спростовуючи раніше виведені дані. Це малюнки, про які попередні дослідники “не могли висловити чогось більше, а тому вважали за краще оминати, не згадувати їх у своїх працях” [57, с. 297]. У коментарі, дуже загальному, говориться, що зображено не близькі до Новопетровського укріплення аули, а експедиційні намети в горах Каратау. “В поясненні є великі

помилки. Не треба далеко ходити, щоб спростувати твердження, ніби тут зображено “експедиційні намети”, адже не малюнку справжнісінькі казахські юрти, а не намети. Посилання на подібність з малюнком № 87 нічим не виправдане, – між ними нема нічого спільного” [37, с. 296], – резонно пише А. Костенко.

Самі дослідники, потрапивши на місце, зовсім випадково надібали на місцину, зображену на малюнку. Потім, встановивши місце, дійшли думки, що малюнкові можна дати назву “Ніч в гірській долині Торорпа” або близьку до неї. Якщо визначити дату точно, то це навряд чи можливо, але можна хоча б обмежити її днями (1-20.06.1851 – 07.1857).

Стосовно напрямку руху експедиції, то варто зазначити, що авторами-дослідниками було пройдено увесь шлях, описаний науковим працівником Київського державного музею Шевченка Глафірою Паламарчук. Вона перша подала струнку, обґрунтовану схему мандрів експедиції 1851 року під началом гірничого інженера О. Антипова. Хоч у її викладі і допущені деякі помилки, але вони не є особливо суттєвими, щоб у цілому суперечити схемі, вивіреній дослідниками на місці.

Отже, вони слідують пунктами зупинок експедиції Антипова, що й показано у главах, присвячених “безмежжю” від Тюб-Карагану на Каспії до гирла Амудар’ї та Раїма: Ханга-Баба, Куукдук-Кштим, відроги Каратау, Агаспеяр, скелі-монументи Сюн-кукх, Шеркала, Кайрактау, Акмиштау, Коксуйру, Кулаат, Тарла, Куг-Арал, Куланди, Бай-Губек, Тюб-Коран, Аджибай і багато ін.

У середині липня 1851 року пошукова геологічна партія закінчила обстеження лише східної кінцівки Середнього Каратау. Результати виявилися не зовсім втішними. Експедиція знялася з місця і далі просувалася на захід долинами і западинами до Північного Актау. І ось тут автори книги зізнаються: “Ми не маємо даних, які свідчили б про подробиці і час цього походу, і взагалі мало що знаємо про умови, в яких він здійснювався, бо головне джерело такої інформації, цебто листи Залеського, майже зовсім

вичерпалось. Після листа з долини Кугус від 10 липня він майже не писав, що малоймовірно, певніше, лети його не розшукано досі, або вони зникли зовсім. Так чи інакше, а далі все йдуть його листи, писані після закінчення Каратауського походу” [37, с. 374].

Єдиним джерелом залишилось використати скупі нотатки Антипова та попутні малюнки з натури. Тепер авторам-дослідникам довелося покластися на шасну долю та фортуна, маючи, головним чином, лише топографію, прохідність місцевості та знання гірських особливостей. І їм таки пощастило. Вони вийшли на шлях експедиції. Власне, спершу вони знайшли місце першої зупинки, де, вірогідно, не мали можливості зупинитися надовго, адже про це свідчить відсутність хоча б зарисовок місцини. Але далі у Шевченковому альбомі зроблена позначка “32. Д. Турш” (09, табл. 94) – долина Турш або Торши, яка лежить за два преходи на захід від першої зупинки – оазисної долини Шитр, де він встиг записати лише позначку порядкового номера 31 (09, табл. 93).

Далі прокладати шлях відповідно до експедиційних робіт авторам книги виявилось значно легше, оскільки вони володіли широким арсеналом Шевченкових малюнків.

Багато малярських робіт залишилося і після повернення Шевченка у Новомосковське укріплення, зокрема пейзажі, що зображають Мангишлацькі сади, оскільки Шевченко, як ніхто інший, був чутливим до краси природи.

Можливо, саме тому казахський народ так пишається тим, що серед них жив і творив, нерідко найперші картини Казахстану, великий Шевченко. “Тараса ми любимо ще й тому, – говорив письменник Абдільда Тажибаєв, - що він. як професіонал-художник, за часів заслання в Казахстані широко змалював пжже життя і побут казахських бідарів” [57, с. 446].

“Шевченкових пам’ятних місць тут багато. Найбільше збереглося їх в міському саду його імені, або, як тепер офіційно його названо, парку імені Тараса Шевченка. Адже й справді життя поета переплелось з цим місцем. Та й

саме виникнення та існування цього саду знаходиться у значній залежності від поета“ [37, с. 447].

Окрім цього, тут засновано музей Шевченка, нове чудове місто Шевченко, форту Олександрійському присвоєно ім'я Шевченка, названо вулиці; та найбільше укорінилося це ім'я через те, що батьки почали називати своїх новонароджених синів Тарасами.

Розділ III.

НА ПІДСТУПАХ ДО ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Отак посуватимусь все далі і далі,

Та й зникну, обернуся в легенду...

Леся Українка

Книга Анатолія Костенко “Співачка досвітніх вогнів” розповідає про Лесю Українку, про те, як маленька квола дівчинка виросла у велику народну поетесу, відому далеко за межами України, про її життєвий шлях, сповнений сміливої, впертої боротьби, про творчість, що стала “караючим мечем” для гнобителів.

Історія культури засвідчує, що особа художника, передусім як творця загальнонародних, неперехідних духовних цінностей, в кожному випадку викликає особливе зацікавлення і потребує якнайповнішого дослідження. Зважаючи, насамперед, на те, що “знання життєпису митця вкрай необхідне для повного і глибокого розуміння та наукового пояснення творчості” [37, с. 155]. Отож, справжньому письменникові треба пам’ятати Хемінгуєве правило: перш, ніж писати, він створював свої твори власним життям.

Окрім цього, біографія великого художника - це частка біографії його — ралу, що, на певному відтинку історії сконцентрувавшись в духовно інтенсивній особистості, набуває особливо яскравого вираження. Тому-то цілком природно, що творчий шлях митця завжди викликає жваве зацікавлення не лише фахівців-дослідників, а й масового читача.

Виходячи з цих міркувань, зауважимо, що постать Лесі Українки в такому світлі заслуговує якнайпильнішої уваги. “Поетеса з’явилася на арені культурного життя у найпримітнішу добу вселюдської історії, [...] а велика літературна спадщина письменниці, згрунтована на демократичних традиціях, стала хрестоматійною і входить у золотий фонд культурних набутків рідного народу” [35, с. 156]. Тому поява художньо-біографічного твору А. Костенка

“Співачка досвітніх вогнів” є цілком закономірною і підтвердженою неабияким дослідницьким значенням.

На багатому фактичному матеріалі, використовуючи листи, спогади, свідчення сучасників, автор розповідає про багатостраждальне життя великої дочки українського народу, геніальної поетеси. Анатоль Костенко не залишає місце для гіпотези в історико-біографічному творі, з категоричною прямоотою відстоює: “Питання документальності у біографічних творах вирішальне, першорядне. Тут не місце жодним відхиленням, найменшим відступам” [40, с. 160]. Але, попри це, у книзі все ж є деякі відступи і, на жаль, мають місце й окремі неточні дані, які не відповідають дійсності.

А. Костенко, пишучи свій твір, вдається не до психолого-асоціативного принципу, а будує його за хронологією життя героїні – від народження поетеси до її смерті. В такому разі виключається можливість будь-яких хронологічних зміщень.

Про дитячі та юнацькі роки письменниці документів майже нема, тому використовується листування Лесиної матері Ольги Петрівни з бабусею Єлизаветою Іванівною Драгомановою, з дядьком Михайлом Драгомановим і братом Михайлом Обачним, з Іваном та Ольгою Франками, Омеляном Огоновським та ін. Зі спогадів, що стосуються цього періоду, цінним є свідчення Ольги Косач-Кривинюк, рідної сестри Лесі Українки, яка з усієї родини виявила найбільше турботи у справі збирання, систематизації та збереження біографічних матеріалів поетеси. Слід сказати, що вона “відзначала з великим незадоволенням кожен помилку, неточність або фальшиву нотку чи навмисне перекручування фактів, що стосуються життя Лесі Українки [...], була проти суб’єктивізму та штучного тенденційного осучаснення історичних явищ” [63, с. 423]. З цього приводу А. Костенко зазначав: “Серед усіх спогадів, що нині існують про Лесю Українку, найщирішими, найконкретнішими, отже, і найкращими, є спогади Ольги Косач-Кривинюк” [63, с. 124]. У її рукописній спадщині лишилося, крім іншого цікавого матеріалу, три рукописи з нарисами спогадів про Лесю

Українку. Всі вони не закінчені і є тільки розділами до задуманих широких спогадів про письменницю. Найімовірніше те, що А.Костенко звернув свою увагу на такі уривки: “З моїх споминів”, “З дитячих років Лесі Українки”, “Перебування Лесі Українки в Луцьку”, “Як Леся Українка зложила курс “Стародавньої історії” та “Полум’яне серце”. Про це яскраво свідчить вже перший розділ книги, який має назву “Дитинство. Перші кроки”. Коли читаєш окремі уривки, мимоволі складається враження, що спогади сестри дослівно перенесені й вплетені в мереживо тексту. “З усіх шістьох дітей [...] Леся найбільше вдалася в батька: і вродою, і характером, і звичками. Обоє вони були однаково лагідні та безмежно добрі, стримані, терплячі, наділені винятковою силою волі, [...] надзвичайно високо цінували людську гідність”. І далі: “Тільки в одному, здається, вони не були схожі одне на одного: батько мав великий хист до математики, зате важко засвоював чужі мови. Леся ж залюбки їх вивчала, а математики, яка вона сама запевняла, зовсім не любила” [41, с. 5]. “Далі чотирьох арифметичних дій ніколи нічого не вчила з математики і не хотіла знати, уперто твердячи, що то понад її здатності і все одно нічого вона не вивчить” [63, с. 54].

У першому розділі книги А. Костенко зі слів старшої двоюрідної сестри Лізи Драгоманової подає “цікавий спогад про раннє дитинство Лесі”, де Ліза розповідає про “тиху, розумну, слухняну дитину...”, котру іншим дітям “ставили завжди за приклад розсудливості” [41, с. 6], про їхні “античні” ігри, про перебування на полюванні, де Леся по-трошки вчила “своїх українських пісень”. Письменник доповнює цей спогад сюжетом, за яким Леся приручила заблукане дике козеня, а воно, підрісши, втекло в ліс, і там його роздерли вовки. “Лесю це страшенно вразило: спочатку вона гірко плакала, а потім, блиснувши очима, вигукнула:

- О, я сама задавила б того вовка враз!... Хай би знав, як нищити слабкіших за себе!” [41, с. 7].

У цьому прикладі художнього освоєння автором біографічних даних роль поетичної фантазії порівняно невелика і не складна: вона зводиться,

головним чином, до перетворення факту в епізод і його композиційного монтування.

Є також чимало випадків набагато глибшої, складнішої творчої трансформації фактичного матеріалу, коли з якогось, здавалося б на перший погляд, зовсім неістотного свідчення сучасників висновуються цілі сюжетні відгалуження, коли ситуації та персонажі не домислюються, а лише змістовно поглиблюються. Прикладом цього є розділ “Колодяжне. Леся оглядає курну хату”, де автор поряд з історичними та етнографічними відомостями змальовує ситуацію, змінивши дійову особу, а трохи далі описує факти, документально підтверджені ученим-дослідником Дмитром Косариком, який відвідав “кожен куточок Радянського Союзу, де бувала Леся Українка” [63, с. 448]. У спогадах Варвари Дмитрук, яка довго й близько зналася з Лесею Українкою, знаходимо згадку про приїзд Косачів до с. Колодяжного. Ця жінка зазначає, що саме Лесин батько сказав: “Покажіть нам, де тут є курна хата” [63, с. 99]. А. Костенко змінює не лише ініціатора огляду курної хати, а й хронологічно зміщує поезію, адже, за словами В. Дмитрук, це сталося одразу ж по приїзді родини. Жінка додає: “Мати моя, недовго думаючи, й каже: “А далеко їй [курну хату – А.П.] шукати не треба. Ось вона,” – і показала на нашу хату” [63, с. 99]. У “Співачці досвітніх вогнів” цей епізод зображено таким чином:

“Навесні 1882 року родина Косачів перебралася на постійне проживання до села Колодяжного [...]. З першого дня село стало для Лесі школою життя. Віч-на-віч зіткнулася вона з людьми, що їх звали народом [...]. На другий день Леся й Михайло помітили, що в багатьох хатах немає димаря. Кинулися до матері.

- В цих хатах подекуди ще збереглися такі хати, де справді нема димаря, їх називають “курні хати”, – відповіла Ольга Петрівна.

- А печі там є?

- Є.

- Куди ж дівається дим, що йде з печі? – не вгавали діти.

- Нехай завтра вранці підемо до Варчиної мами, коли вона поратиметься біля печі, тоді й побачите, куди він дівається” [41, с. 26].

На розповідь про знайомство з курними хатами колодяженців Анатолій Костенко нанизує докладний опис їхнього побуту, а також робить невеликий екскурс у сучасну йому Україну: “Тепер уже нема курних хат на Україні. Лише випадково де-не-де збереглися в селах колишньої Галичини, зокрема можна натрапити в Тухлі Скольського району. Але в них ніхто вже не живе і стоять вони як свідки безславного панування польської шляхти над простим людом” [41, с. 27].

Про подальшу долю Косачів та їхні стосунки з людьми є чимало свідчень сучасників, та й самих родичів (Лесі, Ольги, Олени Пчілки та ін.). А. Костенко в жодному разі не міг обійтися без цінних свідчень старожилів, що колись були або в наймах у господарстві Косачів, або жили по-сусідству чи ще в якийсь спосіб мали тісні стосунки з ними, як, наприклад, Федір Іллях з с. Уховецька, Вакула Трофимюк з с. Колодяжного, Марта Балак і Лизавета Ніколайчук з с. Любитова, Юрій Джума з с. Волошки, Ганна Поліщук, Олександра Пантолік з с. Любитова, Василь Бончак та ін. Усіх цих людей свого часу відшукав Володимир Покальчук, який, занотовуючи бесіди з ними, зібрав чималий матеріал мемуарного характеру. Про використання мемуарів Анатоль Костенко говорить: “Прикладів, що вказують на виключну вагу мемуарів, як історико-літературного документа, можна навести безліч і не лише з творчості Лесі Українки. Та разом з тим спогади є спірний і сумнівним джерелом. Як правило, вони пишуться значно пізніше подій, і дуже часто тоді, коли пам’ять уже ослаблена, коли втрачено багато подробиць, а гострота вражень притуплена часом і пізнішими подіями. Звідси впливають неминучі помилки, плутанина, анахронізми тощо...” [63, с. 15]. Але письменник все ж подає спогад Ганни Поліщук, згадує також і Федора Ілляха, якому “Леся допомагала вчитись і завдяки їй він вступив і закінчив агрономічні курси в Житомирі” [41, с. 29].

Прийомів сюжетного освоєння поетичної спадщини Лесі Українки у творі небагато - абстрактні, узагальнюючі міркування, сюжетна інформація, стисла передача змісту, ілюстрування. Зразком таких міркувань є народження вірша “Надія” (розділ “Перший вірш. Навчання”). Це відгук на досить знаменну подію: у 1879 році, під час хвилі замахів на життя царських сатрапів і навіть царя, було здійснено замах на шефа жандармів Дрентельна; у зв’язку з цим було заарештовано Лесину тітку Олену Антонівну Косач (“тьотю Єлю”) і вислано спочатку в Олонецьку губернію, а через два роки до Сибіру. “Дізнавшись про арешт і заслання любої тітки, Леся дуже засумувала, ходила зовсім припинкла, мовчазна. А десь на початку 1880 року, під впливом сумного настрою написала вірша “Надія” [...]. “Надія” – то не випадкова річ, то промінь справжньої свідомості, хоч він і вирвався з душі дев’ятирічної людини. Цей вірш, у якому йдеться не про квіточки й метеликів, на що можна було б сподіватися у такому віці, а про лиху долю людську, пролунав, наче заспів, пролог до майбутньої літературної діяльності письменниці” [41, с. 31].

Іноді автор зловживає інформативними повідомленнями. Але в творі мають місце також добрі, справді мистецькі зразки творчої лабораторії поетеси. А. Костенко старанно – і сюжетно, і психологічно – обґрунтовує народження драматичних творів: драми-феєрії на три дії “Лісова пісня”, драми на п’ять картин “Камінний господар”, драматичної поеми на дві дії “Оргія”, обминувшись чомусь увагою “Адвоката Мартіана” (розділи “Волинські спогади. Юрба образів”, “Лісова пісня”, “Камінний господар”, “Остання подорож до Єгипту. Останній твір”). Письменникові вдалося схопити на мить свого героя у складному творчому процесі, жולי при спостереженні краєвидів Кутаїсі, у цам’яті Лесі Українки виринали Полісся, Волинь. “В уяві поставали безмежні рівнини, свіжі привітні ліси, залиті сонцем галяви, переліски, встелені запашними травами й барвистими квітами [...]. Згадки про рідний край переносили Лесю в ті далекі часи, коли вона, ще малою, разом із матір’ю, братом та сестрою Ольгою відвідувала волинські села Жаборицю, Чекну, а потім Колодяжне, Скулин, урочище Немчине. Чомусь найчастіше згадувалось

триденне гостювання у дядька Лева у Нечимному і його фантастичні оповідання” [41, с. 181]. “Давно це було, а ось тепер живими картинами стоять перед очима ті чудові місячні ночі, коли вона, зачарована поліськими легендами, крадькома бігала до лісу з надією зустріти справжню Мавку. В середині літа волинські спогади цілком заволоділи уявою поетеси. [...] Тепер Леся вже знала, що ніде не сховається від цієї юрби образів” [41, с. 183]. “Отож треба писати. Забути про недуги, ліки, режими. Про все. І вона писала. Писала, втративши відчуття реального світу. Так народилася безсмертна драма-феєрія “Лісова пісня” [41, с. 184].

Твір густо насичений фактичним матеріалом: тут буквально за кожною ситуацією, за кожним епізодом стоять певні факти, почерпнуті письменником з джерел і творчо трансформовані. Ця трансформація буває різною - менш і більш складною. Все залежить передусім від самого акту - його значимості та ідейно-художньої потенції. Змальовуючи юнацькі роки Лесі та стосунки а родині Косачів, А. Костенко звернувся до листа письменниці від 14 червня 1890 р., адресованого матері, а також до свідчень сучасників, зокрема, можливо, до записаного В. Покальчуком спогаду О. Пантолік з с. Любитово: “Я пам’ятаю Лесю з 9 років. [...] Часто я, граючись з іншими дітьми, забувала про гуси, тоді їх займав Косачів управитель. І тут завжди виручала Леся. Ми знали її доброту, й тому йшли до неї. Після цього Леся йшла до свого батька і до управителя, і нам віддавали гусей” [63, с. 117]. Про таку Лесину рису згадував і В.С.Бончак. Поєднуючи спогади та листа, А. Костенко створив цікавий своєю відвертістю розділ “Колодяжна республіка. Президент і хрущі”. Автор передає його у формі локальної події, діалога. Влітку 1890 року, доли “старші Косачі розбрелися хто куди” [41, с. 47], Лесю залишили за старшу. “Від’їжджаючи до Києва, мати сказала:

- Залишаю на тебе всю нашу республіку. Я знаю твою схильність до лібералізму і трохи боюсь... Та думаю, що, відчувши на собі президентську відповідальність, ти будеш запроваджувати сувору справедливість. [...]

- І не боїшся, що я перетворюсь на диктатора, деспота, буду тероризувати моє суспільство?

Ти на це не здібна. [...] Та й часу не так багато, щоб людина з твоїм серцем і розумом встигла переродитися на деспота” [41, с. 48].

Леся розпускала своїх “республіканців” по садибі, надавши кожному завдання. Але якось трапилась цікава пригода: діти привели до “президента” “Дарчиного брата Іванька” [41, с. 50], який, весь у сльозах, розповів, що “зовсім ненароком” його телята забрели у панський ячмінь, [...] їх захопив Федір Полюк, що служить у Косачів, та й замкнув у хлів” [41, с. 50]. “Леся сходила до хати, намазала маслом та варенням кусень білого хліба і пригостила пастуха- невдаху” [41, с. 51], а потім, сильно похитнувши авторитет “дяді Феді”, визволила телят з полону.

Усі строкаті елементи, які зображують “тридцятилітню війну” Лесі Українки, так тонко поєднані, художньо переплетені, що вкупі являють собою не літературний монтаж, а сюжетно викінчений етюд, котрий разом з тим становить доконечну складову частину загальної картини хвороби поетеси. З цією метою А. Костенко використав чимало уривків з листів Лесі Українки “до рідних та друзів”. Розпочинаючи розповіді О. Косач-Кривинюк про те, що з 6 січня 1881 року, коли “Леся пішла на річку Стир подивитися, як святять воду, і в неї дуже померзли ноги, [...] треба датувати початок Лесиної, як вона сама жартуючи називала [...] “тридцятилітньої війни” з туберкульозом” [41, с. 22], і далі, відповідно до хронології хвороби, в окремих розділах (зокрема “Хотілося б так заридати, щоб зорі почули”, “Хірургічна операція в Берліні. Без політики не можна”, “Італія. Сан-Ремо”, “між прірвою і надією. Скарб Геліоса”, “В останню дорогу” та ін.) біограф знайомить нас з тією мужньою, але однозначно й пекучою, боротьбою доньки України. Інколи задля цього автор вдається до переказування листів, наприклад: “Скоро Леся почала поправлятися – стала менше кашляти. Кровотечі з горла майже припинились. Коли вже поверталася звідси [з Буркута – А.П.], то жартома писала Кобилянській, що хтось не зсох і не зів’яв. Навпаки, поважчав за сей місяць на

два кіло, гладкий став і на лиці черствий, не кашляє і не труситься. Хтось уже здоровий і як приїде в Київ, то зможе знову узятися до якоїсь роботи і буде гроші на Крим заробляти” [41, с. 128]. (порівн. з листом від 6 вересня 1901 року, адресованим Лесею Українкою О. Кобилянській). А ось про останні хвилини Лесиноного життя висловився не зовсім точно, а саме: “Народжувався новий день, а Леся тихо згасала на руках матері і свого дружини...” [41, с. 218], тоді як зі слів Олени Пчілки довідуємось, що “вона спала, якимсь тяжким сном, потім прокинулася, все-таки майже зовсім свідомо, ждала сестру, аж ось їй забракло повітря, і так, раптово хапаючи його, охолола в наших руках” (лист до О.Кобилянської від 16 жовтня 1913 року).

Розповідаючи про стосунки Лесі Українки з рідними та близькими, А. Костенко акцентує увагу на своєрідному “тріумвіраті” (родини Косачів, Лисенків та Старицьких), згадує про перебування Лесі в Одесі у Комарових, широко показує відносини з М. Драгомановим, але зовсім виключає відомості про брата Миколу, доля якого склалася досить трагічно: “Менший брат Лесі Микось був дуже добрий, але жінку мав недобру, пішла вона від нього й жила у Ковелі з іншим чоловіком. Микось тоді дуже пив. У Микося було десять десятин землі. [...] Він продав так ту землю, що ніхто не дав йому ні пуда зерна. Вмер Микось, і не було в що його одягти” [63, с. 116].

Натомість про старшого брата Михайла маємо у творі дуже багато згадок, особливо щодо їхнього “спільного” дитинства, коли вони були ніби єдиним цілим: “Вони були нерозлучні: разом бавилися й мріяли, разом читали й навчалися. За цю нерозлучність їх жартома називали дома спільним ім’ям Мишолосіє” [63, с. 6].

На жаль, А.Костенко допускає також помилки при зазначенні деяких дат, наприклад. 23 травня [1894 р. – А.П.] виїхала [Леся Українка – А.П.] з Колодяжного, а на другий день була вже за кордоном. А потім в Болгарії [41, с. 70], тоді як відомо, що вона “26 травня виїхала з Колодяжного до Болгарії в гості до дядька М. Драгоманова. Зупинилась на короткий час у Львові...” [16, с. 275]. Або ж замість “25 жовтня. Виїхала з Одеси до Єгипту” [16, с. 275]

вказує: “8 листопада пароплав відчалив од рідних берегів” [41, с. 198]. І трохи далі ще одна помилка: “В Лесиній [каюті – А.П.] стало аж семеро мешканців” [41, с. 199], хоча з листа Лесі Українки до сестри Ольги від 28 жовтня 1912 року дізнаємось, що “в моїй “прекрасній” каюті досі було 4 – (все-таки!), а тепер буде 6 – аж тобі і “просторно”!” [74, с. 632]. Подібних помилок А. Костенко припускається ще в кількох місцях, зокрема говорячи, що “18 листопада Леся і Квітка виїхали з Телаві до Тбілісі, щоб одержати подорожні закордонні документи. Через кілька днів у турецькому портовому місті Трапезунді сіли на пароплав [...]. За тиждень були вже в єгипетському порту - стародавній Александрії. Звідси поїхали залізницею через столицю Каїр до місця лікування – Гелуана” [41, с. 162]. Натомість: “5 листопада хвора поетеса з чоловіком виїхали пароплавом з Батумі до Єгипту (в Гелуан). 16 листопада – приїзд до Гелуана” [16, с. 247]. І такі помилки, хоча й не дуже значні, не поодинокі, що не припустиме для біографа.

У розділі, який має назву “Прощай, Дніпре, прощай, Україно!” А. Костенко вдається до художнього домислу. Оперуючи фактом останнього приїзду поетеси на Україну, автор домальовує сюжет прощання з Києвом: “Леся непомітно вийшла з дому, під’їхала до Олександрівського майдану і поволі стала сходити на Володимирську гірку. [...] Леся присіла на неї і задивилась у блакитну далечінь, завмерла. [...] Довго сиділа Леся. Спогади минули один за одним, як дніпрові хвилі. [...] Бліді уста прошепотіли:

- Прощай, Дніпре, широкий та дужий! Ти не раз заспокоював мою бентежну душу, навіть на чужині розвіював туман мого смутку. Спасибі тобі... Чи ж доведеться нам ще раз зустрітись?..” [41, с. 208, 209]. Автор глибоко проникає у внутрішній світ поетеси, майстерно передаючи її почуття засобами візуального та акустичного сприймання.

Цікавим є використання Анатолем Костенком спогаду Миколи Охріменка “Під небом Єгипту” – єдиного мемуарного джерела про перебування Лесі Українки в Єгипті. Завдяки цьому спогаду автор створює розділ “– Леся, Леся, я труба!”, в якому розповідається про Лесину дружбу з

двома хлопчачками (“дітьми вулиці”) – Муххамедом та Саїдом. Останнього всі мешканці “Континенталю” називали Саїдкою. Якось він програв товаришам свій реманент і йому нічим було чистити взуття, тому-то він і проспівав “арію” “Леся, Леся, я труба!” під її дверима, а, як згодом з’ясувалося, і не під ними одними. Усі ці відомості Анатоль Костенко почерпнув саме зі спогаду М. Охріменка (якому на час знайомства з Лесею Українкою було 15 років), оскільки в Лесиних листах є лише окремі згадки, а саме в листі від 21 березня 1913 року до О. Кобилянської читаємо: “Заінтересувало мене життя, а радше психологія тутешнього мусульманського гаремного жіноцтва [...] і тутешніх “дітей вулиці”, що зростають зовсім таки “під голим небом” і напрочуд уміють дати собі раду”.

Майстерно опрацьовуючи останній творчий задум драматичної поеми Лесі Українки “На передмістю Александрії...”, записаний Оленою Пчілкою зі слів доньки, а згодом опублікований у збірнику “Арго”, А. Костенко буде розділ “Між прірвою і надією. Скарб Геліоса” у формі діалога між стомленою хворобою Лесею та її матір’ю, що записала коротенький план-конспект твору, якому так і не судилося бути написаним. Але і в цьому розділі вже на самому початку автор помилився у даті. Леся прибула додому в Кутаїсі не “перед дванадцятим травня 1913 року” [41, с. 210], як свідчить біограф, а 18 травня, адже “12 травня виїхала з Києва до Кутаїсі через Одесу, Батумі” [16, с. 275].

Отож, з усього цього бачимо велику дослідницьку працю Анатолія Костенка при написанні “Співачки досвітніх вогнів” (хоча не забуваймо і про деякі неточності), де першорядне місце посідає епістолярна спадщина поетеси й різноманітна мемуарна література, яка, за словами автора, “не втрачає свого глибокого соціального звучання, бо, і художність, і задушевність та ліризм допомагають ще повнішому зображенню життя” [63, с. 13];

Негативним у зображенні образу Лесі Українки є те, що А. Костенко основну увагу приділяє Лесиному дитинству, розказуючи про її оточення, а також вплив матері та дядька М. Драгоманова на подальше зростання дівчини.

Юнацькі та зрілі роки письменниці автор подає через призму стоїчності у боротьбі з хворобою та через її літературну діяльність. Тим самим автор уникає прямої розповіді про її революційні ідеї, подвижницькі спрямування. Частково це можна виправдати, адже А. Костенко, що на власному досвіді відчув “суворість” цензури, не міг на той час на повний голос сповістити про роль Лесі Українки у національному єднанні та визволенні з-під ярма російського самодержавства українського народу.

Щодо участі письменниці у громадсько-політичному житті, то біограф обмежується кількома розділами (“Ганьба лицемірній музі”, “Хірургічна операція в Берліні. Без політики не можна”, “О, “святая Русь”, як ти любиш своїх підданих!”, “Швейцарія. Нелегальні доручення”), і то лише уривками. Наприклад: “... Леся була прикута до ліжка, однак й за таких умов не втратила доброго гумору, не переставала цікавитись громадськими та літературними справами, і навіть займатись ними. [...] Вона не переставала писати великі ділові листи своїм друзям, турбуючись, про громадсько-політичні справи” [41, с. 103]. “Звідси [з Берліна – А.П.], куди не досягала “всюдисуща” російська цензура, Леся вела переговори з віденцями й львів’янами про нелегальну засилку в Росію революційної літератури” [41, с. 104].

У розділі “Барикади. Арешт” А. Костенко подає стислий опис того, як події 1905 року вплинули на Лесю Українку. Згадуючи ж про громадську діяльність поетеси (“організація в Києві першої української бібліотеки з читальнями на периферії” та “створення спілки українських письменників”), автор продовжує: “Скоро поліція запідозрила письменницю в протидержавній діяльності” [41, с. 157]. А це вже січень 1907 року! Тоді, як документи стверджують, що сім’я Косачів, зокрема Леся Українка, перебували під наглядом поліції, не раз у її квартирі робилися обшуки. Та й сам Анатоль Костенко говорить: “... російська жандармерія давно вже стежить за Косачами” [41, с. 106], змальовуючи Лесине повернення влітку 1899 року з лікування у Берліні. А згодом, у листі Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі до Київського губернського жандармського

управління (від 9 (22) березня 1902 р.) читаємо: “Що ж до згаданої дворянки Лариси Петрівни Косач, яка вибула за кордон, то про обшук її, при поверненні в Росію, будуть дані відповідні розпорядження на прикордонні пункти, [...] а в разі затримання її, вона була б направлена у ваше розпорядження” [68, с. 160].

Отож, А. Костенко досить обережно і, на жаль, дещо поверхово описує діяльність Лесі Українки, справжньої дочки свого народу, гордого і самобутнього, який всю свою історію прагнув до самостійності. З цього приводу аргументом на захист може бути лише те, що книга “Співачка досвітніх вогнів” зорієнтована на дітей середнього шкільного віку. Вона стала підґрунтям для написання художньо-документальної біографії “Леся Українка” (1971).

Розділ IV.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА В ОДНОЙМЕННІЙ КНИЗІ АНАТОЛЯ КОСТЕНКА

*В історії світової літератури важко знайти
жіноче ім'я, яке дорівнювало б їй талантом,
мудрістю, проникливістю, значущістю*

М. Бажан

У створеній Анатолем Костенком художньо-документальній біографії “Леся Українка” (1971) розповідається про сповнену різноманітними культурними, соціально-політичними та філософсько-психологічними подіями долю геніальної доньки України, про її вперту боротьбу з несправедливістю та національним гнобленням, що було змістом усього її життя. У листі до Л.М. Драгоманової від 7 грудня 1896 р. Леся Українка писала: “Як бачите, я не складаю своєї останньої зброї. Взагалі я тепер дуже лиха і недобра, і гірш усього, що не хочу подобрішати, бо не варт”. Оця “недобрість” до всього лихого і ворожого водила її рукою, коли вона створювала свої шедеври, насичені гнівом і протестом проти рабської свідомості людей.

Усе її життя – подвиг: “коротке, але сповнене пристрасного творчого горіння, самовідданої боротьби [...] та тяжкої фізичної недуги...” [20, с. 145]. Леся Українка не раз казала, що не годиться афішувати життя поета. Подібні думки висловлював і Климент Квітка: “Її біографії, мабуть, не буде ніколи написано...”, бо вона змушена була “... все жити на чужині або на курортах, у сторонах, хоч багатих на сонце і тепло, та дуже убогих на духовне і артистичне життя і на інтересних людей”. І далі: “Леся сливе не мала таких стосунків з людьми, на тлі яких звичайно використовуються події і трапунки, інтересні для ширшої громади, такі події і трапунки, якими звичайно бувають повні біографії видатних людей” [63, с. 220]. Але з такими твердженнями зовсім не погоджується А. Костенко, говорячи, що Шевченко, Франко і Леся Українка

“славніші, бо завжди живі, завжди промовляють до нас, і на їхній голос озивається наша душа. [...] Шевченко, Франко, Леся Українка житимуть доти, доки живе народ, який їх породив, бо саме вони є виразниками його прагнень”. І додає: “Такої цільної натури, тонкої і чистої душі, як у Лесі Українки, не часто можна зустріти серед відомих письменників. Щоб говорити про таку людину, треба бути уважним до кожного слова [...], найменший фальшивий штрих на цьому чистому образі буде чорніти прямою” [38; 3]. Автор книги розуміє усю складність і ту виняткову вагу кожної дрібниці у створенні біографії Лесі українки, незвичайної постаті “навіть серед рівних їй за геніальністю”. Письменник рішуче береться за цю справу, адже “докладної біографії Лесі Українки нема й досі” [38, с. 3].

Анатоль Костенко ґрунтовно й багатопланово висвітлює життєвий і творчий шлях поетеси. Автор старанно дотримується хронології, послідовно йде тією дорогою, якою випало пройти Лесі Українці, не випускає з поля зору жодної біографічної подробиці, відтіняє кожний істотний крок, кожний істотний поворот героїні на її нелегкий дорозі. Він не переказує, не витлумачує факти, а малює їх, малює поволі, вдумливо, домагаючись того, щоб вони активно діяли в композиції, відкривали читачеві якісь риси Лесиноного характеру, образно утверджували правду її слів:

Я вийду сама проти бурі І стану – поміряєм силу!

Художньо-документальна біографія “Леся Українка” має яскраво виражені ознаки історико-біографічної хроніки. Вони проявляються і в багаторазовому авторському нагадуванні про час дії, і в побудові сюжетної магістралі. Біографію письменниці А. Костенко досліджує зі скурпульозною хронологічною точністю та послідовністю, майже день за днем, виділяючи в ній усі важливі віхи. Таким чином, створюючи розгалужене плетиво з розділів, об’єднаних у дві частини, письменник почасти торкається дещо віддалених у хронологічному та просторовому плані аспектів.

Свою розповідь про Лесю Українку Анатоль Костенко розпочинає згадкою про її предків, які “з обох боків – батька й матері – входять своїм

корінням у глибину далеких століть і мають багату історію. [...] Були серед них вірні та лояльні до існуючого ладу, були й бунтарі. І чим ближче до Лесі, тим більше бунтарства” [38, с. 5]. Родовід Косачів простежується ще з XIV – XV століть, коли вони належали до “сильного босняцького роду”, який відіграв значну роль в історії, оскільки виклопотавши у німецького імператора титул герцога, закріпили за своїми володіннями назву Герцеговіна, яка збереглася і донині. “Рід по матері був грецький” [38, с. 6]. Прізвище Драгоманов утворене від загальної назви – драгоман, тобто тлумач, перекладач. Таким драгоманом, предком Олени Пчілки, виявився якийсь “грецький заволока”, який служив при козацькому війську Б.Хмельницького. Перший історичний документ, який містить згадку про Драгоманів, свідчить про “значкового товариша Стефана Драгомана – Лесиного прапрадіда” [38, с. 6]. Далі – Стефанів син Яким мав трьох синів, один з яких Яків Драгоманов – “активний діяч революційного декабристського руху” – був двоюрідним дідом Лесі Українки, а Петро – батько Олени і Михайла Драгоманових. “В Драгоманівській родині в Гадячі міцно трималися народні традиції, завжди шанувалася українська пісня. Вони мали вирішальний вплив на Олену Пчілку, а через неї і на її доньку Лесю” [38, с. 11]. “Саме тому в свідомості Лесі заклалися міцні основи любові до рідного народу, його мотиви й культури” [20, с. 146].

Ці розділи книги багаті використанням фактично-документального матеріалу, який свідчить про ту велику роль, що відіграли у формуванні суспільно-політичних і літературно-естетичних поглядів майбутньої поетеси її мати Ольга Петрівна – відома українська письменниця Олена Пчілка та дядько – відомий громадсько-політичний діяч і невтомний трудівник на полі розвитку української літератури і культури Михайло Драгоманов.

Важливо, що письменник, на відміну від далеких авторів біографічних творів, не вдається до побутописання чи елементарного хронікального перекладу подій, а простежує в конкретному випадку саме ті сторони життя митця, які найчастіше пов’язані з його художнім процесом, з характером і природою його творчої спадщини. Такими ідейно-естетичними чинниками

були насамперед повсякденна близькість до життя народу, його мови і пісні, а також родинні атмосфера, в якій панували демократизм, взаємоповага та прогресивність поглядів. Тому паростки творчості потрібно шукати саме в дитячих та юнацьких роках поетеси, що якнайкраще вдалося здійснити А. Костенку. Автор книги, ґрунтовно дослідивши перебування Лесі Українки з родиною у Новгород-Волинському, Луцьку, Колодяжному, Києві, на основі розмаїтого епістолярного архіву Косачів-Драгоманових розповідає про величезну працю дівчини над самоосвітою (напр.: “Три роки Леся майже нічого не писала – поринула в самоосвіту. Вчилася, і як була здорова, і в ліжкові, вдома, і в дорозі. Не розлучалася з книжкою і в лікарні. Потрапляючи в будь-яке місто на лікування, Леся насамперед записувалась до найкращої бібліотеки, а тоді вже віддавалася у полон ескулапів. [...] За своє життя Леся користувалася послугами всесвітньовідомих бібліотек Парижа, Відня, Берліна, Женеви, Мілана, Софії, Праги, Львова, Варшави, Дерпта, Петербурга, Москви, Мінська, Києва, Одеси тощо” [38, с. 77]; або “Невдоволена своєю особою, критично оцінюючи власні знання і здібності, нерідко перебільшено і суворо, Леся що далі, то більше й глибше занурювалась у художню та наукову літературу. [...] За допомогою рідних і старших друзів Леся ще в юнацькі роки перейшла на регламентовану книгу: читати тільки корисне й розумне, тільки те, що по- справжньому розкриває світ правди й науки, світ реального життя й боротьби” [38, с. 78]); про участь у літературному гуртку української молоді “Плеяда” (“...Окремі задуми розрослися в справжні проекти видрукувати українською мовою бібліотечку світової літератури. Навколо цього утворився гурток талановитої молоді” [38, с. 81], і задля цього, як вона зізнається у листі до М. Драгоманова від 24 грудня 1889 р., “тепер прийдеться учитись [англійської мови – А.П.] самій, хоч се і трудно. По-італійськи я вже трохи підучилась сама і коли дістану собі книжок і словаря, то, може, й про перекладання можна буде подумати”; “Плеяда молодих українських літераторів” не вважалася офіційним закладом і не мала писаного статуту,

однак мала цілком виражену мету і завдання, керувалась органами самовпорядкування з певними чіткими функціями” [38, с. 82]).

Леся Українка запропонувала “плеядівцям” програмний список творів понад 70 письменників для запроектованої бібліотеки для народу, а також поставила принципове питання : кому мають адресуватися книги - народу чи інтелігенції? (для народу - тоді список треба скоротити, а для інтелігенції - розширити).

При дослідженні юнацьких років Лесі Українки А.Костенко не міг обминути увагою перебування її в родині Михайла Старицького та Миколи Лисенка, імена яких для інших належать тільки до “літератури і хисту, а для мене [Лесі Українки – А.П.] вони вічно викликать живі образи, як імення близьких і рідних людей, що, властиво, ніколи не вмирають, поки живе наша свідомість” [38, с. 179]. Леся визнає, що , якби не було Миколи Віталійовича і Михайла Петровича, яких вона “все бачить поруч”, і їй довелося б працювати “на непочатому перелозі, на неораній ниві”, її власна праця була б їй утріч важчою. Після переїзду Косачів за адресою: Маріїнсько-Благовіщенська, 97 у Києві утворився “тріумвірат” – Косачі, Старицькі та Лисенки. Вони підтримували не лише культурно-мистецькі відносини, а й глибоко дружні. Так, Людмила Старицька-Черняхівська (старша від Лесі на три роки) до останніх днів поетеси залишалась її щирою подругою. Леся та Микола Віталійович часто допомагали одна одному, взаємодоповнювали. Цікавим є сюжет про постановку Лесиними зусиллями “Кози-дерези” Миколи Лисенка в аматорському дитячому театрі, утвореному зі “спільної” малечі. За цим спектаклем “Леся готувала з дітьми оперу “Зима і Весна”. Ця річ була куди трудніша за першу, проте “артистичні сили” теж склалися лише з дітей. На долю Лесі випали неабиякі турботи: вона і режисер, і костюмер, і декоратор, і навіть суфлер. Леся сама придумувала вбрання для Осені, Зими, Сніговика, Весни і запасними ескізами ж їх шила” [38, с. 177].

Освоює А. Костенко і художню спадщину Лесі Українки. Слід відзначити, що відображення психології творчості належить до

найважливіших і найважчих завдань історико-біографічної прози. Важливе воно тим, що проникнення в “творчу лабораторію” письменниці, виявлення внутрішніх секретів цієї лабораторії, інакше кажучи, показ того, як народилися ті чи інші твори митця, як вона відчувала пульс своєї доби, як реагувала на навколишнє життя, як шукала, працювала, виношувала і здійснювала певні задуми, служить одним з вирішальних шляхів і засобів розкриття її інтелекту, змалювання її образу. Зразком цього є розмова між Лесею та Ольгою Липською – дружиною М. Лисенка, в якій остання волає про Лесину допомогу – зобразити “забуту тінь” дружини видатного композитора. Адже “болісно буває чути, як про неї запитують: “Хто вона, ота пані?” – “Та се жінка Лисенкова...” [38, с. 175]. Ольга Антонівна каже, що в цій відповіді іде мова не про людину, а про якусь річ, незважаючи на її почуття і прагнення – вона б і сама могла світитись власним промінням, але “офірувала себе, аби створити щонайкращі умови іншій людині в її невтомній і неоціненній праці. [...] Поверталась додому Леся засередженою, замисленою. Її вразили слова, що криком вирвалися з наболілої душі близької їй людини” [38, с. 175]. І вже згодом Галина Лисенко по смерті матері, знайшовши Лесин рукопис вірша “Забута тінь” у збірці “Думи і мрії”, по-новому перечитавши його, згадала про цю розмову, і плакала, вгадуючи у “Дантовій жінці” Беатріче Ольгу Антонівну.

А. Костенко не оминає увагою і такий важливий етап у Лесиній творчості, як “Блакитна троянда”. Він не описує зміст твору, а показує вагу “першої драми з життя української інтелігенції” у становленні Лесі Українки - драматурга. Після смерті доньки Олена Пчілка у листі до О. Кобилянської від 16 жовтня 1918 р. писала: “Але як мало цинили її [Лесину літературну творчість – А.П.] при житті, навіть інтелігентні наші круги!.. Її твори в більшості були не для загального розуміння і вподобання. Вона стояла цілком? .головою вище навіть тієї юрби, що читає наші писання”. Це підтверджує й А. Костенко: “З “Блакитною трояндою” Леся мала багато клопоту. Як драму психологічну, новаторську, її мало хто розумів, тому в неї знайшлося небагато

прихильників. Та й нелегка вона була для вистави” [38, с. 159]. Щоб показати, як поява і подальший перебіг подій з цією драмою вплинули на Лесю Українку, А. Костенко не вдається до творчої трансформації здобутого матеріалу, а шляхом подачі уривків Лесиного листування з матір’ю, напри.: “Авторка сиділа в Криму й нервувала, лікування не йшло на користь. “Коли б не довелось моїй “Троянді”, - писала Леся в Київ, - приймати раду Горація: *povem annos prematur* (чекаймо нових часів), тільки ж “Троянда” за такий довгий час може зав’янути й засохнути” [38, с. 159] (лист до О.П. Косач (матері) від 23 вересня 1897 р. з Ялти, Чукурлар). Використано також уривки з листів від 30 березня 1898 р. з Ялти до Олени Пчілки, від 21 лютого 1898 р. до того ж адресата, які подано цитатами.

А. Костенко проводить паралелі з “Примарами” Ібсена: “Щодо генези “Блакитної троянди”, то вона виникла, ймовірно, не без впливу видатного норвезького драматурга Генріха Ібсена (“Примари”). Обидва твори мають спільну тему: спадкова хвороба, що приводить людину до катастрофи. У “Примарах” Освальд успадкував психічну хворобу від батька, каліки душею і тілом. Лесина Любов Гашинська перейняла таку ж недугу від матері. Невблаганне наближення примари (недуги) рухає сюжет драми, а кінцева поява її становить кульмінаційний пункт обох творів. Та й герої “Блакитної троянди” ведуть розмову про Ібсена, коли заходить мова про спадковість” [38, с. 158]. Автор книги говорить, що Ібсенські мотиви запали в душу Лесі Українки насамперед тому, що вони в якійсь мірі відбивали її особисте горе.

А. Костенко подає також аналіз цієї драми, “в якій не було традиційних дійових осіб, не було двомовності, [...] траплялися подекуди мелодраматичні елементи, [...] але помітно переважав новий і оригінальний, як для української літератури, метод [...] - авторка вдається до діалектного розвитку думки, що лежить в основі твору” [38, с. 158].

Особливу цінність являють собою „ті розділи книги, в яких автор простежує зв’язки Лесі Українки з соціал-демократичним рухом. Загальновідомо, що поетеса прислужилася революційній справі не лише своїм

пристрасним словом, як співачка досвітніх вогнів, а й безпосередньою практичною участю. А. Костенко дещо по-новому показує цю маловідому сторінку зі складної біографії письменниці. Автор книги переконливо доводить, що її поетична творчість, і революційна діяльність були виявом самого її життя: “Прагнення безпосередньої революційної діяльності проявилось не лише в практичній організаційно-пропагандистській роботі - воно відбилосся і в художній творчості” [38, с. 206]. Її стосунки з активними пропагандистами марксизму С. Мержинським, П. Тучанським, М. Кривинюком, В. Крижанівською, С. Петрусевич та іншими засвідчують участь поетеси у революційному русі в період підготовки і діяльності першого з’їзду соціал-демократів. “Леся Українка не лише знала всі ці справи [“змагання за створення єдиної марксистської партії в Росії і пропаганда політичної боротьби пролетаріату” – А.П.] від своїх товаришів, але й допомагала здійснювати їх, що засвідчується, насамперед, нею самою (переважно в листах) і її близькими друзями, а також офіційними документами: донесеннями та рапортами царської політично-жандармської сліжки” [38, с. 204]. Документи стверджують, що Леся Українка перебувала під пильним наглядом поліції, не раз в її квартирі робилися обшуки, а в січні 1907 р. письменниця разом з іншими прогресивними діячами Києва була заарештована.

А. Костенко приділяє досить значну увагу й зв’язкам поетеси з тогочасним літературним життям. Цікаво написані розділи, у якій ідеться про зустрічі Лесі Українки з І. Франком та М. Павликом, В. Стефаником та О. Кобилянською, з якою в неї підтримувалися найсердечніші взаємини до останніх днів життя. Заочно познайомившись з О. Кобилянською через М. Павлика, Леся Українка ніяк не могла “нахвалитися своєю радістю: вона має чудову товаришку й подругу” [38, с. 191]. “Щодня хвалю себе, що познайомилася з нею [О. Кобилянською. – А.П.] – вона, видно, розумна і хороша дівчина, по листах дуже мені подобається: я вже взяла в неї обітницю,

що прибуде до мене в гості в серпні”, - писала Леся Українка у листі до М. Павлика від 7 червня

1899 р. І ось 21 серпня 1899 року на хуторі Зелений Гай відбулося справжнє знайомство двох письменниць: “когось біленької” і “когось чорненької”. А згодом (13 (26) квітня 1901 р. і 13 квітня 1903 р.) вже Леся Українка відвідувала О. Кобилянську. З цього приводу особливо цінним для нас є розділи, які висвітлюють зв'язки поетеси з Буковиною.

Одним із найбільш цікавих розділів про перебування Лесі Українки на Буковині є “Чернівецькі зустрічі”, де автор книги змальовує присвячений поетці вечір, який відбувся у залі Народного дому 9 травня 1901 року. “Людей зібралося сила-силенна, бо за кілька днів про ці сходини сповіщали в газетах. Була інтелігенція, міське населення, були й селяни, і навіть з далеких сіл” [38, с. 219]. Але А. Костенко припускається деяких невідповідностей, які були помічені окремими науковцями. Зокрема, Б. Мельничук писав: “Розповідаючи про вечір Лесі Українки у Чернівцях (травень 1901) він жодним словом не згадує С. Смаль-Стоцького, котрий відкривав зібрання і задавав йому тон. А згадуючи К. Трильовського, сина греко-католицького священика, юриста за освітою та основною працею, фундатора “націоналістичних” “Січей”, робить його селянином” [52, с. 256]: “Трильовський, сам селянин, вічно бадьорий, веселий, усміхнений, вітав Лесю Українку від селянства Галичини й Буковини і від радикальної партії, створеної її дядьком М. Драгомановим” [38, с. 219]. Цілком ймовірно, що при описі цього сюжету автор книги скористався спогадами В. Сімовича “Леся Українка на Буковині”, оскільки саме він залишив докладні відомості про період перебування Лесі Українки в наших краях. Порівнюючи текст книги зі спогадами В. Сімовича помічаємо, на жаль, виняткову схожість: автор, навіть не змінюючи слів та їх форм, переносить висловлювання мемуариста, не вказуючи на те, чиї це слова. Це стосується також й інших місць розділу, та й усієї книги. Але ж в цьому випадку у В. Сімовича є не лише згадка про В. Смаль-Стоцького, але й опис його розповіді.

Щодо стосунків Лесі Українки з О. Кобилянською, то А. Костенко звертає увагу на мовні особливості їхнього листування. Зокрема, під час перебування в Кимполунзі Лесі через постійні дощі залишалося “писати Ользі в Чернівці “дошові листи” Листи писалися досить своєрідно. В них замість імен обох письменниць фігурували займенники: хтось, хтосічок, когось. Ольга Кобилянська була – хтось чорненький. Леся Українка – хтось біленький” [53, с. 221]. Такими ж своєрідними неологізмами, на які вказує А. Костенко у листуванні, є, наприклад, “хляпавка” (на позначення дощу, мряки), або ж вислів “не важитися витикатись на вулицю, бо буде “міау” та ін.

Важливо також згадати, що “Товариство буковинської молоді попросило дати їм для видання збірку її нових поезій” [38, с. 224]. Леся на це не погодилась, не ставлячи ніяких умов, окрім бажання, щоб книжечка була “чепурненька [...] та коректа, зроблена по-людськи”. Восени В. Сімович отримав у Чернівцях гарно укладену збірку під заголовком “Відгуки”, до якої входили розділи: “З невірних пісень”, “Ритми”, “Хвилини”, “Легенди”. Але ще до того збірку треба було видати. “На жаль, буковинці не мали грошей, тим паче, що видрукувати треба гарно і на доброму папері” [38, с. 226]. На допомогу прийшли Модест Левицький, який запропонував у позику збережені для екзаменів гроші, та Микола Грабчук, який, можливо, сподіваючись заробити щось на збірці, порадив Лесі Українці додати ще поезій, “щоб книжечка не була така тоненька”. Письменниця додала драматичну поему “Одержима”. Весною 1902 року збірка “Відгуки” вийшла у світ. Вона була “справді гарна, на 96 сторінок (повних 6 аркушів), кожний вірш починався з нової сторінки. Друкар Грабчук сам добирав орнамент і заставки для художнього оформлення, і чорногуз та чортополохи з жіночою голівкою поміж ними на палітурці - теж його смак” [38, с. 226].

У розділах, присвячених Лесиному лікуванню за кордоном, А. Костенко звертає увагу не так на “хворобу”, скільки на ту могутню силу волі й духу, яку проявляла поетеса, а також на те, як ознайомлення з життям, культурою та літературою тих країн вплинуло на “драматургію Лесі Українки, що тепер стає

домінуючим жанром її творчості” [20, с. 147]. Це такі віршовані драми й драматичні поеми, як “Одержима”, “Вавілонський полон”, “На руїнах”, “Осінь казка”, “В катакомбах”, “В дому роботи, в країні неволі”, “На полі крові”, “У пуші”, “Лісова пісня”, “Адвокат Мартіян”, “Камінний господар” та ін.

Присвячуючи деяким драмам окремі розділи, “про єдину драматичну поему Лесі Українки з нашої трагічної історії, принципово важливу для об’єктивної характеристики поглядів письменниці на українсько-російські стосунки, але дуже невідгідну для русифікаторів через критичне ставлення до північного сусіда, біограф змушений був обмежитися нейтральним піврядком (“... й написала нову драму “Бояриня”)” [52, с. 256].

Останні розділи книги розповідають про смеркання Лесиного життя, яке сповнене напруженої творчої праці, матеріальних нестатків, які змушували її працювати “для заробітку, а також невимовних страждань, особливо після “капітуляції” старшої сестри” перед діагнозом: “не можна сумніватись, що справді се очевидний туберкульоз нирки...”.(з листа Лесі Українки до сестри від 10 січня 1908 року). Це була остання, неприступна для хірургів фортеця, зайнята підступною хворобою, яка знущалась над сильною духом, та кволою тілом поетесою впродовж більше ніж тридцяти років. І зрештою: “Вночі з 18 на 19 липня Дора пішла на станцію зустрічати Ольгу. З хворою лишилися мати й Квітка. Десь з півночі вона прокинулась і нерерпляче стала чекати Ольгу. Кілька разів нагадувала, щоб не забули нагодувати сестру.

- Дорога ж довга, і Ліля, певно, проголодалась.

Надходив світанок 19 липня, чи, за новим стилем, 1 серпня, 1913 року і разом з ним невблаганний кінець. Народжувався новий день, а Леся тихо згасала на любих руках матері і свого дружини... [38, с. 384].

Отож, як бачимо, книга Анатолія Костенка ““Леся Українка” - “грунтовний підсумок багаторічної сумлінної роботи дослідника, праці, яка увінчалась незаперечним успіхом” [20, с. 147], це не спалах фантазії, а роки копіткої праці над багатющим фактичним матеріалом.

ВИСНОВКИ

“Склалося так, що впродовж дуже тривалого часу, починаючи ще десь від написаної Михайлом Ковалинським “в древнем вкусі” “Жизні Григорія Сковороди” (1794), наша історико-біографічна література розвивалася в основному як література про письменників, і то, як правило, українських” [52, с. 7]. Абсолютна більшість творців цієї літератури часто була змушена обставинами схилитись під тягарями інших справ - громадсько-політичних, освітніх, видавничих і т.д., заради чого доводилось “вкорочувати віку” задумам своїх художніх творів.

Одним із тих письменників, які були вимушені піти на компроміс із часом, був Костенко Анатоль Ілліч. У своїх історико-біографічних творах йому вдалося оптимально поєднати інформаційний, фактографічний матеріал із тлумачним, характеризуючим. Перед автором постало відповідальне завдання – змалювати Т.Г. Шевченка та Лесю Українку в їхньому органічному зв'язку зі своєю епохою і з майбутнім поколінням. Потрібно було подолати спокусу белетризації біографічних фактів, розкрити соціальну вмотивованість поведінки майстрів слова, показати джерела їх творчості.

У першому і другому розділах нашої роботи на матеріалі книжок “За морями, за горами: Тарас Шевченко на Аральському морі ” і “Оживуть степи. Тарас Шевченко за Каспієм ” ми дослідили своєрідність письма Анатолія Костенка. Він виступає не лише біографом, а й скрупульозним дослідником періоду перебування Шевченка на засланні, проходячи крок за кроком шлях Кобзаря. При цьому важливу роль відіграла малярська спадщина поета, яку дослідник часто спростовував щодо атрибуції та датування. Має рацію А. Костенко, коли звертається до численних ремінісценцій, навіть цитацій з творів Шевченка, і подає самостійну концепцію дійсності та героя. Крім “головного” у книгах є важливі для історико-біографічного твору моменти: герой розкривається і в особистому житті – нещаслива доля засланця,

тривожні рефлексії душі, нерозділене кохання, і як письменник, як незрівняний майстер слова, що своєю творчістю піднімав народи.

У другому і третьому розділах з розглянутих творів “Леся Українка” і “Співачка досвітніх вогнів” бачимо передруки раніше обнародованої епістолярної спадщини поетеси, мемуарів сучасників, але переважали першопублікації, віднайдені Костенком-дослідником. Автор на основі незначного факту за допомогою художнього домислу розгортав його у цілий сюжет. Чудові описи природи біограф створював насамперед за листуванням Лесі Українки з близькими людьми. Зразком блискучої “поетичної фікції” слугує фінал твору – смерть доньки українського народу. Він настільки неоднозначний, настільки нюансований, що ми не можемо сприймати ці розділи на віру.

Хоча в українському письменстві того часу ще не було достатнього досвіду в історико-біографічному жанрі, твори А. Костенка вже принципово йшли в загальному руслі розвитку літератури. Його книги мають беззаперечну цінність, оскільки не лише присвячені відображенню життя видатних письменників, але й розкривають індивідуальні риси їх характерів, їх витримки. Ці ґрунтовні праці в його авторитарній інтерпретації та правильному світлі здобутків Т. Шевченка, Лесі Українки мають чіткі прикмети наукових робіт, які стали й літературно-художнім надбанням українського письменства. В такому плані вони повинні, увійти в історію літератури як один з важливих причинків до вивчення життя і творчості славетних борців за слово, оскільки твори А.І. Костенка гідні визнання не лише літературознавця, а й науковця, що за мету ставить точність і вивіреність даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксьонова О. Про Лесю Українку. *Літературна Україна*. 1976. 7 вересня.
2. А. Малишко. Із щоденникових записів А. Малишка (1942-1952pp.) / Вступна стаття С. Гальченка. *Дніпро*. 1982. №11. С. 117.
3. А.С.Малишко. *Літ. Укр.* 1970. 20 лютого. С. 14-28.
4. Білоцерківець Н. Г. У країні мого серця: Лірика, 1999. Київ: Рад. письменник, 1979. 64 с.
5. Безродний Є. За синім морем. *Вітчизна*. 1980. №6. С.217-219.
6. Білецький Д.М. Шевченківські традиції в творчості А. Малишко. *Тези доп. XXII наук, сесії ЧДУ*. Секція філол. наук. Чернівці, 1963. С.55-59.
7. Білодід І.К. Мова і стиль поеми “Прометей” Андрія Малишка. Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. Т.8. Київ, 1949. С. 14-45.
8. Біографія Т.Г. Шевченка за спогадами сучасників. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958.
9. Булавицька М.В., Мороз М.О. Леся Українка: Бібліогр. покажчик (1884 - 1970). Київ, 1972.
10. Булашенко І.Г. Т.Г.Шевченко в українській радянській художній літературі. Вид-во Харківського ун-ту, 1962. 122с.
11. Вічний як народ : сторінки до біографії Т.Г. Шевченка: навч. посібник / Автори-упорядники О.І.Руденко , Н.Б.Петренко. Київ: Либідь, 1998. 272с.
12. Гордасевич Г. Л. Силуети поетес: Літ. портрети. Київ: Рад. письменник, 1989. 246 с.
13. Галич О.А. Сучасна художня документально-біографічна проза. Авт. дис. ... канд. філолог, наук. Київ, 1987.
14. Генгало О. Леся Українка. *Самостійна Україна* (Чикаго). 1971. №3.
15. Головаха І. Суспільно-політичні й філософські погляди Лесі

Українки. Київ, 1953.

16. Гуць М.В., Россошинська М.Л. Леся Українка: Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. Альбом. Київ: Рад. школа, 1979.
17. Дейч О.Й. Леся Українка. Київ, 1954.
18. Дибя А. Літопис болю. *Ваше здоров'я*. 1997. 5 березня.
19. Драй-Хмара М. Леся Українка: Життя і творчість. Київ, 1926.
20. Дяченко О. Книга про життя-подвиг. *Жовтень*. 1972. №8.
21. Єрмоленко С.Я. “Доріг воєнних грози та пісні”. *Українська мова та література в школі*. 1985. №2. С.3-12.
22. Життя і творчість Т.Г.Шевченка. Київ, 1964.
23. Жолдак О. Згадуючи Малишківську подорож. *Укр. Газета*. 1998. 12 лютого. - С.5.
24. Жолдак О. Не терпів самотності. *Літ. Укр.* 1992. 19 листопада. С. 7.
25. Жолдак О. Слово про старшого побратима. *Дніпро*. 1972. №11. С. 136-140.
26. З досліджень про Т.Г.Шевченка. Київ: Дніпро, 1968.
27. Івакін Ю.Ю. Нотатки шевченкознавця. Літ.-критичні нариси. Київ: Рад. письм., 1986.
28. Іванисенко В. Наш Малишко. *Дивослово*. 1997. №11. С. 6-8.
29. Ільєнко І. Анатоль Костенко. *Літ. Україна*. 1991. 19 вересня. С. 8.
30. Іщук А. Леся Українка. Критико-біографічний нарис. Київ, 1950.
31. Калашник В.С. Мовні засоби лірики Андрія Малишко (із спостережень над поезіями циклу “Дорога під яворами”). *Культура слова. Респ. міжвид. збірник*, 1977. Вип. 13, С. 42-50.
32. Каспрук А.А. Леся Українка. Київ, 1958.
33. Коваленко Л.М. Із спостережень над поетикою А. Малишка. *Рад. літ-во*. 1955. №18. С. 274-288.
34. Коваленко Л.М. Народнопоетичне слово в творчості А. Малишка. *Народна творчість та етнографія*, 1962, кн.4, С. 23-29.

35. Кондратюк А. Джерела мистецького подвигу. *Дніпро*. 1971. №9.
36. Костенко А.І. Андрій Малишко: Біографічна повість. Київ: Дніпро, 1987. 411 с.
37. Костенко А.І. За морями, за горами : Тарас Шевченко на Аральському морі. Тарас Шевченко за Каспієм. Худож.-докум. оповідь. Київ: Рад. письм., 1984. 445 с.
38. Костенко А.І. Леся Українка. Київ: Дніпро, 1985.
39. Костенко А.І. Мемуарная литература как источник изучения жизни и творчества Т.Г.Шевченка. К., 1958.
40. Костенко А.І. На лінії зіткнення. *Вітчизна*. 1973. №3.
41. Костенко А.І. Співачка досвітніх вогнів. Київ: Веселка, 1971.
42. Костенко А.І. Спогади про Шевченка. Київ: Дніпро, 1958.
43. Костюченко В.А. Гартоване слово. Київ: Дніпро, 1968.
44. Красицький Д.Ф. Тарас-художник. Київ, 1973.
45. Кухар-Онишко О.С. Оновлення поетичних жанрів. *Укр. літ-во. Респ. міжвід. збірник*, 1973. Вип. 18, С. 50-55.
46. Ласиченко Л.А. Із спостережень над мовними традиціями Т. Шевченко в поезії А. Малишка. *Вісник Харківського ун-ту*, №7, Сер.філол., вип. 1, 1965, С.42-4.
47. Літературознавчий словник-довідник / Ред.-упорядники В.І. Теремко, Р.Т. Гром'як, Ю.І.Ковалів. Київ: ВЦ "Академія", 1997. 750с.
48. Ломонос Є.О. Вивчення творчості Лесі Українки. Київ, 1987.
49. Малишко А.С. Твори. В 3-х т. Т. 1-3. Київ: Держлітвидав УРСР, 1956-1957.
50. Малишко А.С. Твори: В 10-ти т. Т.10. Літературно-критичні та публіцистичні статті. Київ: Дніпро, 1974.
51. Малишко В. Дещо про батька та його рід. *Літ. Укр.* 1997. 13 лист. С. 4.
52. Мельничук Б.І. Випробування істиною: Проблеми історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі від початків

до сьогодення. Київ: ВЦ "Академія", 1996. 272 с.

53. Мистецька спадщина Т.Г.Шевченка / ред. Я.П.Затенацький. Вип. 1. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959.
54. Мороз М.О. Літопис життя і творчості Лесі Українки. Київ, 1992.
55. Неділько В. Згадуючи А. Малишка... *Літ. Укр.* 1997. 13 листопада. С. 4.
56. Неділько В.Я. Творчість Андрія Малишка останніх років життя. *Вісник КДУ. Філологія*, 1977. Вип.19, С.6-11.
57. Остапик І.Д. Діалектика спільного і своєрідного. *Укр. літ-во*, Львів, 1981. Вип. 37, С. 63-71.
58. Остапик І.Д. Типологічне та індивідуально-своєрідне у поезії А.Малишка та А.Калешова періоду ВВВ. *Укр. літ-во*, 1980. Вип. 35, С. 65-73.
59. Питання української радянської літератури: Літературно-критичні статті. Київ, 1955.
60. Розповіді про Андрія Малишка / У записках Л.Забашти. *Київ*. 2003. №5. С.114-121.
61. Сизоненко О. Малишко. *Дзеркало тижня*. 2001. 19 травня. С.17.
62. Сизоненко О. Малишко. *Дніпро*. 2001. №5-6. С.3-45.
63. Спогади про Лесю Українку. Київ: Рад. письменник, 1963.
64. Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814-1963. Київ: Держлітвидав України, 1963. 566 с.
65. Тимошенко П.Д. Поетичні словотворчі синоніми в поезії А. Малишка. *Мовознавство*. 1970. №6. С. 72-80.
66. Ткаченко А. Малишко, який не застаріє. Слово і час. 1993. №4. С. 72-80.
67. Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г.Шевченка. Київ, 1961.
68. Українка Леся. Документи і матеріали. 1871 – 1970. Київ: Наук, думка, 1971.
69. Українка Леся. Листи, статті, дослідження. Київ: Вид-во АН УРСР,

1960.

70. Українка Леся. Про літературу. Поезії, статті, критичні огляди, листи. К.: Держлітвидав України, 1955.

71. Українка Леся. Публікації, статті, дослідження. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954.

72. Українка Леся Публікації. Статті. Дослідження. Київ: Наук, думка, 1960.

73. Українка Леся Твори: У 5 т. Київ: Держлітвидав України, 1952. Т. 3.

74. Українка Леся. Твори: У 5 т. Київ: Держлітвидав України, 1956. Т. 5.

75. Українська література: Посібник для старшокласників і абітурієнтів / За ред. М.К. Наєнка. Київ: Либідь, 1995. 368с.

76. Українська література: Підручник для 10кл. 9-те вид., перероб. і доп. Київ: Освіта, 1993. 416с.

77. Франко І. Твори : В 20-ти т., Т.17. Київ: Держлітвидав України, 1955.